

Re-examining the transformation of urban public spaces in post-Islamic Iran (From the Safavid Era to the Present)

Fatemeh Aghnaei Alanjagh¹ and Mohammad Taghi Pirbabaei²

1- Ph.D. Candidate in Islamic Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

2- Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Received:

2025/04/29

Accepted:

2025/10/04

pp:

20- 39

Keywords:

Public Space;
Spatial and Semantic
Transformation;
Islamic city;
Iran after Islam.

ABSTRACT

The city reflects the culture, values, and social structures of its inhabitants, and public spaces- as fundamental urban elements- play a critical role in shaping social relations, urban identity, and spatial justice. These spaces foster human interaction and reinforce a sense of social cohesion. Since cities are shaped and given meaning by their human creators, they are inherently connected to the cultural and religious characteristics of a society. This study, using a descriptive-analytical approach and comparative analysis, investigates the historical transformation of public spaces in Iran after the advent of Islam. Data collection was conducted through documentary research. The analysis focuses on four historical periods- the Safavid, Qajar, Pahlavi, and post-Islamic Revolution- and examines key public spaces from an Islamic perspective in terms of their physical, functional, and semantic transformations. The findings reveal that Islamic teachings emphasize the social nature of public space and consider accessibility for all as a key criterion of desirability. Spaces such as Tekyehs, Hosseiniehs, and Mosallas are among the manifestations of the Islamic worldview in Iran, reflecting the growing religious expression of society. The study concludes that the Safavid era shows the highest alignment with Islamic public space principles— such as universal access, ritual integration, and participatory function— while the Pahlavi period, influenced by modernist models, witnessed a decline in the social and cultural functions of public spaces. Ultimately, the study emphasizes the need to revitalize public spaces based on Islamic-Iranian identity, address contemporary urban needs, and thoughtfully integrate indigenous principles with global urban transformations.

Citation: Aghnaei Alanjagh, F., & Pirbabaei, M. T. (2026). Re-examining the transformation of urban public spaces in post-Islamic Iran (From the Safavid Era to the Present). *Journal of Geography and Regional Future Studies*, 3(4), 20-39.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56148.1113>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1404.3.4.2.6>

¹ **Corresponding author:** Mohammad Taghi Pirbabaei, **Email:** pirbabaei@tabriziau.ac.ir, **Tell:** +989123220118

This article is taken from the dissertation of the first author entitled "Explaining the concept of urban public spaces from the perspective of Iranian-Islamic culture: (Case study: Tabriz city)" in Tabriz Islamic Art University.

Extended Abstract

Introduction

Public spaces have historically played a crucial role in shaping the socio-cultural, religious, and political identity of cities. In Islamic cities, such spaces were not merely physical constructs but also symbolic domains for collective memory, religious rituals, and civic interaction. The city itself, as a human-made construct, reflects the values, beliefs, and social organization of its inhabitants. In the context of Iran, public spaces have undergone significant transformation across different historical periods—particularly following the advent of Islam. This transformation is not only physical but also deeply intertwined with the evolving worldviews, governance structures, and religious interpretations of each period.

The present study seeks to analyze and interpret the evolution of public urban spaces in Iran from the Safavid period to the contemporary Islamic Republic era. It aims to evaluate the degree of alignment between the structure and function of these spaces and the core principles of Islamic public space—principles such as accessibility, equality, participatory functionality, and symbolic spiritual meaning.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical approach with a strong emphasis on comparative historical analysis. Data were collected through documentary methods, including the review of historical texts, travelogues, architectural documents, and scholarly works on Islamic city planning and public space theory. The study used deductive reasoning to extract theoretical principles of ideal public space from Islamic jurisprudence, Quranic interpretations, and historical urban models. Four historical periods were selected for comparative analysis:

1. The Safavid era (16th–18th century),
2. The Qajar period (19th–early 20th century),
3. The Pahlavi dynasty (1925–1979),
4. The Post-Islamic Revolution period (1979–present).

Each period was analyzed based on three dimensions of public space: Physical-spatial (form, accessibility, structure), Functional (use, inclusiveness, social/cultural role), and Semantic-symbolic (meaning, ritual role, identity value).

Results and discussion

The study found that each period manifested unique characteristics and trajectories in the treatment of public spaces:

Safavid Era: This period marked the highest alignment with Islamic public space values. The

creation of *Chaharbagh Avenue*, *Naqsh-e Jahan Square*, mosques integrated with markets, and accessible royal gardens reflected the prioritization of collective presence, ritual gatherings, and aesthetic harmony. Public space was considered a domain for both governance and spiritual symbolism.

Qajar Period: This era showed a transitional character, maintaining some Safavid elements (such as the central role of mosques and bazaars) while also reflecting emerging social hierarchies. *Tekyehs* (religious theaters for Muharram rituals) became pivotal, reflecting deepening religious identity but also spatial compartmentalization.

Pahlavi Period: A significant rupture occurred in this era with the rise of modernist planning ideals. Public spaces were increasingly designed for vehicles rather than people; streets lost their interactive role, and squares were transformed into traffic circles (*felkeh*). Traditional structures such as bazaars and mosques either lost their centrality or were marginalized. This period showed the lowest conformity with Islamic public space ideals, as functionality shifted from social and spiritual to utilitarian and symbolic of state authority.

Post-Revolution Era: Despite ideological emphasis on Islamic values and community, the continuation of modernist urban planning has limited the actualization of Islamic public space ideals.

Mosques remain central, but many public rituals have shifted to semi-private spaces.

Commercialization and privatization have affected the inclusivity and symbolic role of public domains. Nonetheless, the presence of cultural memory, civic participation in religious events, and mosque-centered urban identity still holds transformative potential.

The comparative analysis reveals a gradual shift from inclusive, multifunctional and ritual-based public spaces to fragmented, traffic-oriented and often commodified spaces. While spiritual elements remain symbolically present, their integration into everyday urban life has weakened.

Conclusion

This research concludes that although Islamic teachings provide a clear framework for just, accessible, and spiritually meaningful public spaces, contemporary urban planning in Iran, particularly after the mid-20th century, has deviated from these principles. The Safavid period remains a historical model closest to Islamic ideals, while the Pahlavi era represents the furthest departure. The current period holds opportunities for revitalization, provided that public space planning moves beyond technocratic or purely aesthetic approaches. There is a pressing need

for an integrated transformation in public space development, one that includes: Human-centered design (physical dimension), Social and cultural programming (functional dimension), and Restoration of symbolic meaning and collective identity (semantic dimension).

Such transformation requires coordinated action among urban planners, religious institutions, municipal authorities, and local communities, and should be rooted in both Islamic values and contemporary urban needs.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

بازشناسی تحولات فضاهای عمومی شهری در ایران بعد از اسلام (از دوره صفوی تا امروز)

فاطمه اغنائی النجق^۱ و محمدتقی پیربابائی^۲

۱- دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲- استاد گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۰۹

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۱۲

صص:

۳۹-۲۰

واژگان کلیدی:

فضای عمومی،

تحول کالبدی و معنایی فضا،

شهر اسلامی،

ایران بعد از اسلام.

چکیده

شهر، بازتابی از فرهنگ، ارزش‌ها و ساختارهای اجتماعی مردمان هر سرزمین است و فضاهای عمومی، به‌عنوان یکی از عناصر اساسی آن، نقش مؤثری در شکل‌گیری روابط اجتماعی، هویت شهری و تحقق عدالت فضایی ایفا می‌کنند. این فضاها جهت افزایش تعاملات میان انسان‌ها و نیز تقویت روحیه هم‌پیوندی میان ایشان مورد توجه قرار می‌گیرد. از سویی شهر به‌واسطه انسان‌های آفریننده آن در ارتباط مستقیم با فرهنگ، ارزش‌ها، اعتقادات و ویژگی‌های اجتماعی مردمان یک سرزمین شکل گرفته و معنا می‌یابد. مقاله حاضر با استفاده از تحلیل و آنالیز ادبیات موضوع گسترده در قالب مقاله‌ای توصیفی-تحلیلی و با رویکرد قیاسی نگارش شده است. روش گردآوری اطلاعات به‌صورت اسنادی می‌باشد. این بررسی‌ها در چهار دوره تاریخی صفویه، قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی صورت گرفته است و در هر دوره فضاهای عمومی اصلی از دیدگاه اسلامی و همچنین فضاهای عمومی جدید تعریف‌شده مبتنی بر جهان‌بینی اسلامی به همراه تغییرات کالبدی، عملکردی و معنایی‌شان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که در اسلام بیش از هر چیزی به اجتماعی بودن فضاهای عمومی اهمیت داده شده است و به هر میزان که این فضاها برای همگان در دسترس باشند از مطلوبیت بیشتری برخوردارند. فضاهای عمومی همچون تکایا، حسینیه‌ها و مصلی‌ها نیز دستاورد جهان‌بینی اسلامی در ایران هستند که نشان از مذهبی‌تر شدن مردم دارد. همچنین روشن شد که دوره صفویه بیشترین هم‌خوانی را با مؤلفه‌های فضای عمومی اسلامی نظیر دسترسی همگانی، پیوند آیینی و کارکردهای مشارکتی داشته است و در مقابل، در دوره پهلوی با غلبه الگوهای مدرنیستی، کارکردهای اجتماعی و هویتی فضاهای عمومی به شدت کاهش یافته است. در پایان پژوهش بر لزوم بازآفرینی فضاهای عمومی مبتنی بر هویت اسلامی-ایرانی، پاسخ‌گویی به نیازهای نوین شهروندان و تلفیق عقلانی الگوهای بومی با تحولات جهانی تأکید می‌کند.

استناد: اغنائی النجق، فاطمه؛ و پیربابائی، محمدتقی. (۱۴۰۴). بازشناسی تحولات فضاهای عمومی شهری در ایران بعد از اسلام (از دوره صفوی تا امروز). *فصلنامه جغرافیا و آینده‌پژوهی منطقه‌ای*، ۳(۴)، ۳۹-۲۰.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56148.1113>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1404.3.4.2.6>

^۱ نویسنده مسئول: محمدتقی پیربابائی، پست الکترونیکی: pirbabaei@tabriziau.ac.ir، تلفن: ۰۹۱۳۳۲۲۰۱۱۸

این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان "تبیین مفهوم فضاهای عمومی شهری از منظر فرهنگ ایرانی-اسلامی «مورد پژوهی: شهر تبریز»" در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز می‌باشد.

مقدمه

شهرها صرفاً ساختارهایی کالبدی نیستند، بلکه میدان‌های پیچیده‌ای از روابط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی‌اند که در طول زمان توسط ساکنان خود ساخته و بازتعریف می‌شوند (Soja, 2019) و به مثابه موجودی زنده تلقی می‌شوند که در بستر زمان، تحت تأثیر سیاست‌گذاری، فرهنگ، اقتصاد و فناوری، شکل می‌گیرند و هویت می‌یابند (Stanek, 2020) و بافت‌های شهری که در زمان‌های مختلف شکل‌گیری هر شهر ایجاد شده‌اند، نماینده تاریخ هویت گذشته شهر می‌باشند (Samadi & Saket Hasanlouei, 2025) در این میان فضاهای عمومی شهری، بستری هستند که از طریق تعاملات اجتماعی و فعالیت‌های روزمره انسان‌ها، معنا و حیات می‌یابند؛ این فضاها نه تنها ساختار فیزیکی شهر را شکل می‌دهند، بلکه هویت و فرهنگ جمعی را نیز تقویت می‌کنند (Van Oostrum, 2023). فضاهای عمومی، از جمله میادین و خیابان‌ها، نقش مهمی در ایجاد حس تعلق و انسجام اجتماعی دارند؛ این فضاها با فراهم کردن زمینه‌ای برای تعاملات اجتماعی، به تقویت هویت شهری کمک می‌کنند (Carmona, 2022) و در طراحی شهری، توجه به نیازهای اجتماعی و فرهنگی ساکنان در فضاهای عمومی، موجب افزایش کیفیت زندگی شهری و ارتقاء تعاملات اجتماعی می‌شود (Radwan, 2021). همچنین توسعه فضاهای شهری از منظر اندیشمندان، پدیده‌ای چندوجهی و پیچیده است که نتیجه تعامل پویا میان عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، فضایی و زیست‌محیطی به شمار می‌رود (Zamani & Besharatifar, 2025).

از سویی فضاهای عمومی شهری در شهرهای اسلامی، از جمله ایران، همواره نقش کلیدی در ساختار اجتماعی و فرهنگی ایفا کرده‌اند. این فضاها نه تنها محل تجمع و تعامل شهروندان بوده‌اند، بلکه بازتابی از ارزش‌ها و هویت‌های دینی و فرهنگی جامعه محسوب می‌شوند. در شهرهای سنتی ایران، عناصر مختلفی مانند مساجد، بازارها و میدان‌ها به عنوان فضاهای عمومی عمل می‌کردند که در آن‌ها فعالیت‌های مذهبی، تجاری و اجتماعی درهم تنیده بودند (Radwan, 2021). با گذر زمان و تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند مدرنیزاسیون، جهانی‌شدن و تغییرات اجتماعی، فضاهای عمومی در ایران دچار تحولاتی شده‌اند. به عنوان مثال در دوره صفویه، میدان نقش جهان نمونه‌ای بارز از طراحی فضای عمومی با کارکردهای متعدد بود؛ اما در دوره‌های بعدی، به ویژه در دوران پهلوی و پس از انقلاب اسلامی، تغییرات کالبدی و مفهومی در فضاهای عمومی مشاهده می‌شود که گاه با اصول شهر اسلامی در تضاد قرار دارند (Masoudi Nejad, 2021). افزون بر این، فرآیند جهانی‌شدن و الگوگیری از مدل‌های شهری غربی بدون بومی‌سازی مفهومی و فضایی، باعث تضعیف هویت تاریخی-فرهنگی فضاهای عمومی در ایران شده است. شهروندان امروزی نیازمند فضاهایی هستند که هم پاسخگوی الزامات عملکردی و زیباشناختی باشند و هم بتوانند زمینه‌ساز تعاملات اجتماعی، مشارکت مدنی و پیوندهای فرهنگی باشند. این نیاز در صورتی پاسخ داده می‌شود که نگاه به فضای عمومی از یک چارچوب صرفاً کالبدی به یک رویکرد انسان‌محور و بومی‌گرا تغییر یابد (Carmona, 2022).

در واقع یکی از چالش‌های اصلی در فضاهای عمومی معاصر ایران، کاهش کیفیت تعاملات اجتماعی و تضعیف حس تعلق به مکان است. عوامل مختلفی مانند خصوصی‌سازی فضاهای عمومی، افزایش نظارت‌های اجتماعی و کاهش دسترسی‌پذیری برای اقشار مختلف جامعه به این مسئله دامن زده‌اند (Ghodrati & Moghimi, 2015). علاوه بر این، طراحی‌های جدید شهری گاه بدون توجه به بافت فرهنگی و تاریخی مناطق انجام می‌شوند که منجر به گسست از هویت اسلامی در طراحی شهری می‌شود (Radwan, 2021). از سویی فضاهای عمومی شهری در سنت شهرسازی اسلامی و ایرانی، نه تنها به عنوان مکان‌هایی برای تردد و تجمع، بلکه به مثابه عرصه‌هایی برای تحقق مشارکت اجتماعی، تعاملات فرهنگی و ابراز هویت جمعی شناخته شده‌اند (Radwan, 2021). باین‌حال، در گذر زمان و در بستر تحولات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، معنای این فضاها در ایران دستخوش تغییرات بنیادین شده است. از دوره‌های تاریخی پس از اسلام تاکنون، هر یک از ساختارهای حکمرانی و نگرش‌های اجتماعی نسبت به فضاهای عمومی، تعاریف و کارکردهای متفاوتی از این فضاها ارائه داده‌اند. این تفاوت‌ها در نحوه طراحی، مدیریت، دسترسی‌پذیری و حتی مشروعیت اجتماعی فضاها قابل مشاهده است. در برخی دوره‌ها، فضاهای عمومی واجد کارکردهای فرهنگی و دینی گسترده بودند و در برخی دیگر، بیشتر در خدمت نظم سیاسی یا منافع اقتصادی قرار گرفتند (Masoudi Nejad, 2021). این تحولات به تدریج موجب فاصله گرفتن فضاهای عمومی از اصول بنیادین شهر اسلامی و همچنین از نقش سنتی خود به عنوان بستر کنش اجتماعی شدند. در عصر حاضر، فضاهای عمومی شهری در ایران با چالش‌های متعددی مواجه‌اند. خصوصی‌سازی فضاها، کاهش امکان حضور برابر برای تمامی اقشار جامعه، و غلبه نگاه کالبدی بر انسان‌محوری، موجب تضعیف کیفیت عملکرد اجتماعی این فضاها شده‌اند (Carmona, 2022). از سوی دیگر، الگوبرداری مستقیم از مدل‌های شهرسازی غربی، بدون توجه به بستر تاریخی و فرهنگی ایران، سبب شده است که فضاهای عمومی امروز نتوانند پاسخگوی نیازهای شهروندان یا منعکس‌کننده هویت اسلامی-ایرانی باشند (Van Oostrum, 2023). فضاهای عمومی از ابعاد روانشناختی، ارتباطات اجتماعی، مفهوم خود و دیگری و فضای خصوصی و عمومی و شهروندی توسط

طراحان شهری و فلاسفه غربی مورد بحث واقع شده، اما مفهوم چنین حوزه‌ای در شهر اسلامی بخصوص در دوره معاصر و پس از مشروطه مورد بررسی قرار نگرفته است. این پژوهش در تلاش است تا با تحلیل تطبیقی فضاهای عمومی در دوره‌های تاریخی ایران پس از اسلام، از جمله صفویه، قاجار، پهلوی و دوره انقلاب اسلامی تا کنون، روند تحولات این فضاها را در سه بعد کالبدی، عملکردی و معنایی واکاوی کند. هدف، نه صرفاً مرور تاریخ، بلکه یافتن الگوهایی برای بازتعریف فضاهای عمومی امروز با رویکردی بومی و اسلامی است. با توجه به این مسائل، پژوهش حاضر به بررسی تحولات فضاهای عمومی شهری در ایران از دوره صفوی تا امروز می‌پردازد. هدف این پژوهش، تحلیل تطبیقی این تحولات و شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های موجود در طراحی فضاهای عمومی با تأکید بر اصول شهر اسلامی است. سؤالات اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

- ۱- فضاهای عمومی مطلوب از منظر اسلام چه ویژگی‌هایی باید داشته باشد؟
- ۲- فضاهای عمومی شهری در ایران پس از اسلام چه تحولاتی را از دوره صفوی تا امروز تجربه کرده‌اند؟
- ۳- چالش‌های فضاهای عمومی در عصر حاضر چیست‌اند و چه راهکارهایی برای رفع چالش‌ها و ارتقاء کیفیت فضاهای عمومی شهری با تأکید بر اصول اسلامی وجود دارد؟

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

تا کنون پژوهش‌های زیادی در رابطه با فضاهای عمومی شهری صورت گرفته است، ولی مطالعات بسیار کمی به سیر تحول این فضاها در دوره‌های مختلف تاریخی پرداخته‌اند. از این رو در ذیل به چند مورد از پژوهش‌هایی که بیشترین ارتباط را با موضوع مورد مطالعه دارند پرداخته می‌شود:

متولی و شیخ اعظمی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «سیر تحول فضاهای شهری سنتی در شهرهای ایرانی - اسلامی؛ قبل از مدرنیسم تا پست‌مدرن» فرایند تحول شهر ایرانی - اسلامی قبل از ورود مدرنیسم در دو مرحله که یکی به عنوان مرحله گذار (۶۰۰ تا ۱۵۰۰ م) و دیگری مرحله حیات دوباره (۱۵۰۰ تا ۱۹۲۰) نامیده می‌شد، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و نشان دادند که شهرهای اسلامی در ارتباط و در تمایز با شهرهای اروپایی به هویت جداگانه‌ای رسیده‌اند که البته این روش نمی‌تواند لازمه هویت‌یابی هر نوع شهری باشد و همچنین این نتیجه مهم که فضاهای شهرهای ایرانی - اسلامی تحت تأثیر مستقیم وقایع تاریخی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی این سرزمین تکامل یافته‌اند. عباس زاده و گوهری (۱۳۹۳) در مقاله «فضاهای معنامحور و میادین اجتماعی در شهرسازی اسلامی رکن گمشده (فضاهای تعاملی) در کلان‌شهرهای ایرانی - اسلامی امروز» به بررسی ویژگی‌های میادین سنتی و شناسایی معیارهای تحلیل معنا شناسانه در فضاهای شهری به منظور ارتقای سطح تعاملات اجتماعی پرداختند و به این نتیجه رسیدند که از میان معیارهای کیفی مورد سنجش معنا شناسانه معیارهای ذهنی مانند تنوع، رنگ و نشانه‌ها بیشترین رابطه را با بعد تعاملات اجتماعی دارند. تنکابنی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی فرهنگی فضاهای عمومی شهری تهران امروز» به بازشناسی تغییرات و تحولات فضاهای عمومی شهری تهران در عصر حاضر و بررسی و تحلیل مقوله‌های مرتبط با این فضاها پرداختند و دریافتند که بزرگ‌ترین چالش این فضاها نبود «تعادل و عدالت» در ابعاد مختلف است. این فضاها را نمی‌توان فضاهایی متعادل و عادلانه دانست، زیرا هنوز به درجه‌نمایی از کیفیت، رضایت و مطلوبیت نرسیده‌اند. فضاهای عمومی شهری تهران دچار چالش‌های متعددی شده‌اند، در مرحله گذار قرار گرفته‌اند، نتوانسته‌اند خود را با شرایط جدید تطبیق دهند، در برقراری ارتباط با مخاطب دچار مشکل جدی هستند، با بستر و زمینه‌ای که در آن قرار دارند بیگانه‌اند و قوانین و سیاست‌های حاکم متعادل و متناسبی ندارند. قویمی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «مقایسه عوامل‌های سازنده عمومیت فضاهای شهری در شهرهای ایرانی - اسلامی و غربی» عوامل‌های اصلی سازنده عمومیت فضاها در شهرهای ایرانی - اسلامی و شهرهای غربی و تفاوت این عوامل با یکدیگر را مورد بررسی قرار دادند و دریافتند که مهم‌ترین عوامل‌های سازنده عمومیت فضاهای شهری، گرچه در چند دهه اخیر مبتنی بر ویژگی‌های جوامع غربی و در فرهنگ غربی شکل گرفته، از سده‌ها پیش در شهرهای سنتی ایرانی - اسلامی با جزئیات بیشتری بر آن تأکید و اجرا می‌شده است. صالحی و همکاران (۲۰۲۳) در مقاله «بازآفرینی بافت‌های تاریخی از طریق شهرسازی تاکتیکی: مطالعه موردی محله سرپل در استان اصفهان» به بررسی بازآفرینی بافت‌های تاریخی با استفاده از رویکرد شهرسازی تاکتیکی پرداخته‌اند و محله سرپل در استان اصفهان به عنوان مطالعه موردی انتخاب کرده‌اند. نویسندگان نشان می‌دهند که چگونه مداخلات کوچک مقیاس و مشارکت‌محور می‌توانند به بهبود کیفیت زندگی و حفظ هویت فرهنگی در بافت‌های تاریخی کمک کنند. این مطالعه تأکید می‌کند که استفاده از رویکردهای نوین می‌تواند به احیای فضاهای عمومی در بافت‌های تاریخی منجر شود. بناسر و همکاران (۲۰۲۴) در مقاله‌ای با عنوان «فضاهای عمومی به مثابه لایه‌های تاریخی شهر: مطالعه موردی

میدان بهارستان تهران» به تحلیل میدان بهارستان تهران به عنوان یک فضای عمومی تاریخی می‌پردازند که لایه‌های مختلف تاریخی، اجتماعی و سیاسی را در خود جای داده است. نویسندگان با استفاده از مفهوم «لایه‌لایه بودن»، نشان می‌دهند که چگونه این میدان در طول زمان نقش‌های مختلفی ایفا کرده و به عنوان نمادی از هویت جمعی و حافظه تاریخی شهر عمل کرده است. این تحقیق تأکید می‌کند که درک این لایه‌ها می‌تواند به بازآفرینی فضاهای عمومی با حفظ هویت تاریخی کمک کند.

همان‌طور که از پیشینه پژوهش مشخص است، از ابعاد گوناگون فضاهای عمومی بحث شده و پژوهش‌های مختلفی در این رابطه انجام شده است؛ اما مفهوم چنین حوزه‌ای در شهر اسلامی بخصوص در دوره‌های مختلف تاریخی مورد تحلیل و بررسی دقیق قرار نگرفته است و این نشان از بداعت موضوع مورد مطالعه دارد. چراکه در جست‌وجوی معنا و مفهوم فضای عمومی در شهرهای اسلامی در به خصوص در دوره معاصر است و سعی در پی بردن به چالش‌های موجود فضای عمومی در این نوع شهرها دارد.

نظریه‌های فضا و تفاوت رویکرد غربی و اسلامی به فضای عمومی

مطالعه فضای عمومی، نیازمند توجه به پیش‌فرض‌های نظری و معرفت‌شناختی‌ای است که آن را در بستر تاریخی و فرهنگی شکل داده‌اند. در رویکردهای متأخر غربی، فضای عمومی اغلب به مثابه صحنه‌ای برای حضور سیاسی، کنش مدنی، یا بازنمایی قدرت تحلیل شده است. نظریه‌پردازانی چون هابرماس، فضای عمومی را بستری برای شکل‌گیری افکار عمومی می‌دانستند که در قالب گفت‌وگوی عقلانی امکان تحقق دموکراسی را فراهم می‌کند. (Habermas, 1989) لوفور با تأکید بر مفهوم «تولید فضا» به بازگرداندن حق مردم برای خلق فضاهای شهری پرداخت (Lefebvre, 1991) و هاروی بعدها این فضا را عرصه‌ای برای مبارزه طبقاتی و نابرابری فضایی معرفی کرد (Harvey, 2012)؛ اما در گذر زمان و تحت تأثیر تحولات سرمایه‌داری، نولیبرالیسم و امنیت‌محوری، فضای عمومی در غرب به سوی مصرف‌گرایی، نمایش و کنترل متمایل شده است. فضاهای عمومی امروزی اغلب در خدمت بازتولید قدرت سیاسی و اقتصادی هستند و از نقش اصیل خود در تحقق عدالت و برابری اجتماعی فاصله گرفته‌اند. (Madanipour, 2020; Mitchell, 2003)

در سوی دیگر، سنت شهرسازی اسلامی دارای درکی متفاوت و بنیادین از مفهوم فضا و فضای عمومی است. در این جهان‌بینی، فضا صرفاً یک پدیده فیزیکی نیست، بلکه بستری است برای تحقق ارزش‌های الهی، عدالت اجتماعی و تعامل انسانی. فضاهای عمومی چون مسجد، بازار، میدان و گذر، در شهر اسلامی نه تنها عملکرد کالبدی دارند، بلکه کارکردهایی عبادی، آموزشی، قضایی، مشارکتی و مردمی نیز ایفا می‌کنند (Nasr, 1987; Duderija & Rane, 2019). در اندیشه اسلامی، فضا متعلق به جامعه است نه به دولت یا سرمایه‌گذار خصوصی. معیار مشروعیت فضا در این دیدگاه، خدمت به مردم، حفظ عدالت، و تسهیل ارتباط انسان با خداوند و جامعه است. اصل «سهولت دسترسی»، «همگان‌بودگی» و «توازن بین کالبد و معنا» ویژگی‌هایی کلیدی در طراحی فضاهای عمومی شهر اسلامی به شمار می‌روند (Soltanzadeh, 2010). بنابراین، درک فضای عمومی اسلامی مستلزم توجه به مبانی دینی، فقهی و اخلاقی در کنار تحلیل کالبدی و اجتماعی آن است.

برای بررسی تحولات فضاهای عمومی در ایران بعد از اسلام، تحلیل تفاوت‌ها و اشتراکات این دو رویکرد نظری، بستری ضروری فراهم می‌آورد. ایران به عنوان کشوری با سابقه تاریخی اسلامی و مواجهه با مدرنیته غربی، تجربه‌ای منحصر به فرد از تقابل یا ترکیب این دو نگرش را در بستر شهری خود منعکس کرده است. به همین سبب، تحلیل تطبیقی روند تحول فضاهای عمومی در ایران نیازمند چارچوب نظری‌ای است که بتواند تفاوت‌های مفهومی، عملکردی و ارزشی دو رویکرد را روشن سازد. جدول زیر مقایسه فضای عمومی در رویکرد غربی و اسلامی را نشان می‌دهد.

جدول ۱- مقایسه فضای عمومی در رویکرد غربی و اسلامی

ابعاد مقایسه	رویکرد اسلامی	رویکرد غربی (مدرن)
مشروعیت فضا	ناشی از نیاز مردم و ارزش‌های دینی	ناشی از دولت/سرمایه
کارکرد اصلی	عبادت، عدالت، مشارکت اجتماعی	کنش سیاسی، مصرف، نمایش
شکل‌گیری	اغلب از پایین به بالا	از بالا به پایین
مالکیت	عمومی، همگانی، وقفی	خصوصی یا نیمه‌عمومی
معنا و محتوا	آمیخته با معنا، سنت و هویت	گاه خنثی یا کنترل‌شده
هدف نهایی	تحقق عدالت، انسجام اجتماعی، ارزش‌های الهی	تولید قدرت و نظم

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

مواد و روش پژوهش

روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد تحلیل تطبیقی و استنتاج نظری است. گردآوری داده‌ها به شیوه اسنادی (مطالعه کتابخانه‌ای) صورت گرفته است؛ بدین معنا که از طریق بررسی اسناد، منابع تاریخی، نظریه‌ها و دیدگاه‌های اندیشمندان حوزه شهر اسلامی، شاخص‌های مطلوب فضای عمومی از منظر جهان‌بینی اسلامی استخراج گردیده است. سپس فضاهای عمومی شهری ایران در چهار دوره تاریخی (صفویه، قاجار، پهلوی، و جمهوری اسلامی) با استفاده از تحلیل قیاسی، در سه بُعد کالبدی، عملکردی و معنایی، با یکدیگر و با شاخص‌های برگرفته از آموزه‌های اسلامی مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. در این پژوهش همچنین از استنتاج نظری بر پایه اصول معرفتی اسلام برای استخراج مؤلفه‌های کلیدی فضای عمومی استفاده شده است؛ این مؤلفه‌ها به عنوان چارچوب تحلیلی برای سنجش روند تحولات تاریخی در نظر گرفته شده‌اند. مراحل انجام این پژوهش بدین صورت است که در گام نخست، پیشینه پژوهش و مطالعات مرتبط در زمینه فضاهای عمومی، شهر اسلامی و تحولات کالبدی-اجتماعی شهر مورد بررسی قرار گرفت تا شکاف‌ها و خلأهای موجود در ادبیات شناسایی شود. در مرحله دوم، مبانی نظری پژوهش با تمرکز بر نظریه‌های فضا و تفاوت رویکرد غربی و اسلامی به فضای عمومی گردآوری و تحلیل شد. سپس در مرحله سوم، شاخص‌ها و مؤلفه‌های فضای عمومی مطلوب از منظر جهان‌بینی اسلامی استخراج گردید. در گام چهارم، این شاخص‌ها به عنوان معیار ارزیابی، مبانی تحلیل تطبیقی فضاهای عمومی شهری ایران در چهار دوره تاریخی صفویه، قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی قرار گرفتند. در نهایت، بر اساس یافته‌های تحلیلی، جمع‌بندی نهایی صورت گرفت و پیشنهادهایی برای ارتقاء کیفیت فضاهای عمومی در شرایط معاصر ارائه شد.

بحث و ارائه یافته‌ها

در این بخش از پژوهش در راستای پاسخ به سؤالاتی که در ابتدا مطرح شده است، ابتدا فضاهای عمومی مطلوب از منظر اسلام را مورد بررسی قرار داده و سپس بر اساس آن فضاهای عمومی ایران را به عنوان کشوری اسلامی در چهار دوره بررسی و تأثیر جهان‌بینی اسلامی را در فضاهای عمومی هر دوره تحلیل می‌کنیم.

فضاهای عمومی مطلوب از منظر اسلام

در آموزه‌های اسلام، فضاهای عمومی باید در دسترس همگان و بدون تبعیض باشند. مفاهیمی همچون عدالت فضایی، برابری در امکان حضور و تعلق فضا به عموم، از بنیان‌های اصلی طراحی فضای عمومی در شهر اسلامی‌اند. مسجد و بازار در شهر اسلامی به گونه‌ای طراحی می‌شدند که همگان بدون مانع و به صورت برابر بتوانند میان آن‌ها، خانه‌های خود و محل کسب‌وکار تردد کنند. این اصل، نوعی ترجمان از حق شهروندی در سنت اسلامی تلقی می‌شود (Ameli, 2009). به همین ترتیب، حکیم (۱۳۸۱) نیز بر اهمیت جای‌گیری مکانی فضاهای عمومی تأکید دارد و اشاره می‌کند که فضاهایی همچون بازار، مسجد و میدان اصلی شهر باید از لحاظ بصری و کالبدی به آسانی قابل دسترسی باشند. این دسترسی نه تنها به معنای نزدیکی فیزیکی، بلکه به معنای قابلیت مشاهده، درک و مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی نیز هست. در این راستا، قویمی و همکاران (۱۳۹۸) تصریح می‌کنند که فضاهای عمومی در شهر اسلامی باید دسترسی آزاد و برابر به فعالیت‌ها، اطلاعات و ارتباطات را برای تمامی شهروندان فراهم آورند.

در تحلیل پژوهش حاضر، این ویژگی‌ها نشان می‌دهند که فضای عمومی در شهر اسلامی تنها از بعد کالبدی تعریف نمی‌شود، بلکه با ساختاری مفهومی-اجتماعی همراه است که مبتنی بر برابری، شفافیت و حضور جمعی است. به بیان دیگر، فضای عمومی اسلامی، فضایی برای کنش اجتماعی و تعامل الهی-انسانی است، نه صرفاً محل عبور و مرور یا مصرف. از منظر مالکیت نیز، آموزه‌های اسلامی تأکید دارند که فضاهای عمومی متعلق به همه مسلمانان‌اند و در تملک شخص، گروه یا حکومت خاصی قرار نمی‌گیرند. مرتدا^۱ (۲۰۲۰) در این زمینه توضیح می‌دهد که حکومت تنها نقش نظارت و تضمین اجرای شریعت را دارد، نه دخل و تصرف در فضا. چنین نگاهی، تفاوتی جدی با مفهوم فضای عمومی مدرن دارد که گاه توسط سرمایه یا نهاد سیاسی هدایت می‌شود. اگرچه در متون اسلامی به صراحت واژه «فضای شهری» به کار نرفته است، اما تأکید فراوان بر وحدت، جماعت و حضور در آیین‌های دینی جمعی، بر ضرورت وجود فضاهای عمومی دلالت دارد. نقی‌زاده (۱۳۹۲) با تحلیل منابع اسلامی چنین نتیجه می‌گیرد که شهر اسلامی نمی‌تواند فاقد مکان‌هایی برای مشارکت و تجمع اجتماعی مشروع باشد.

در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که فضای عمومی در اسلام، فضایی است مبتنی بر اصول عدالت، تعلق جمعی، سهولت دسترسی و هماهنگی با ساختار اجتماعی-دینی جامعه. این اصول، شالوده‌ای نظری برای ارزیابی فضاهای عمومی در بستر ایران اسلامی فراهم می‌کنند. در جدول زیر مهم‌ترین ویژگی‌های فضاهای عمومی شهری در ساختار فضایی شهر اسلامی آورده شده است. در ادامه فضاهای عمومی ایران

¹ Mortda

را به عنوان شهری اسلامی از دوران قبل اسلام تا کنون مورد بررسی قرار می دهیم تا میزان شباهت این نوع فضاها به فضای عمومی مطلوب انسانی مورد تحلیل قرار گیرد.

جدول ۲- ویژگی های فضاهای عمومی شهر اسلامی

مولفه ها	معیارها	توضیحات
عملکردی	حیات اجتماعی شهر	این فضاها بروز تعاملات اجتماعی، اقتصادی و اعلان های دولتی بوده است؛ بنابراین در حکم فضایی جمع کننده، عرصه ای برای تنوع برخوردها و فعالیت ها می باشد.
	عرصه تنوع کاربری ها	در این دسته از فضاها غیر از کاربری های تفریحی و فضای سبز، سایر کاربری ها در این محدوده گرد هم آمده و دارای اختلاط و تنوع هستند.
	فضای گذراندن اوقات فراغت	این فضاها از پویایی و سرزندگی برخوردار بوده و آسایش و امنیت را با ایجاد مکان ملاقات و برقراری تعاملات تأمین و فضاهای فراغتی را در شهر به وجود می آورد. این موضوع جذابیت و حس دعوت کنندگی را در محیط و شهروندان ایجاد می نماید.
کالبدی	سادگی فرم	این فضاها از نظر شکلی ساده خالی از تزئینات تشریفاتی هستند؛ اما در عوض از عناصر سرزنده کننده همانند آب و گیاه در آن استفاده شده است و همچنین از نظر تناسبات از مقیاس انسانی برخوردارند.
	هدایت کننده توسعه شهر	این فضاها در شهر به توسعه بافت شهری جهت می دهند.
	پیوند با طبیعت	طبیعت در فرهنگ و اندیشه اسلامی از جایگاه و احترام قابل توجهی برخوردار است به همین منظور در فضاهای عمومی شهری نیز شاهد بهره گیری از عناصر طبیعی و تلاش برای حفظ محیط زیست می باشیم.
معنایی	دارا بودن مفهوم مرکزیت شهری و اصل وحدت	این فضاها در شهر از یک مرکزیتی برخوردار بودند و باعث تأثیر بر کلیت بافت های شهری شده اند. این بخش از شهر از پرهیاهوترین، فعال ترین و سرزنده ترین فضاهای شهری محسوب می شود که تصویری از ویژگی های شهر را به صورت نمادین به نمایش می گذارند.
	خوانایی	فضاهای شهری عامل مؤثر و پراهمیتی در ایجاد خوانایی و نمایشی شهر به شمار آمده و حکم شناسنامه و معرف شهر را دارا هستند.
	احساس تعلق و بازگشت به اصل خویش	این فضاها پیوند میان تاریخ و اتفاق ها و رویدادها و اصل وجودی انسان و از سوی دیگر بستر نمایش آیین ها و مراسم ها و احساس تعلق را در شهروندان به وجود می آورد.
	پایداری	این فضاها بستر مناسبی برای رونق اقتصادی، تعاملات اجتماعی و مراقبت های زیست محیطی می باشد. فضاهای شهری اگرچه به صورت کالبدی قابل مشاهده هستند اما مسئولیت آن حفظ هویت شهر می باشد.

(منبع: Naghi Zadeh, 2015)

فضاهای عمومی ایران پس از ورود اسلام

با ورود اسلام به ایران و سقوط سلسله ساسانی، شهرنشینی مرحله جدیدی از حیات خود را آغاز نمود. ورود قوانین اسلامی به زندگی شهرنشینان، تغییر شکل کالبدی شهرها در اثر احداث عناصری چون مساجد و شکل گیری محله های شهری بر اساس همبستگی مذهبی را می توان از خصیصه های حیات شهری این دوره به شمار آورد (Mashhadizadeh Dehaghani, 1998). در روند پیدایش شهر اسلامی در ایران، دو عامل نقش اساسی داشت: اول شعار برابری اجتماعی اسلام، که مهم ترین بنیاد سازمان فضایی شهر ساسانی، مبتنی بر جامعه طبقاتی را در هم ریخت و دیگری، سنت پیامبر (ص) در اهمیت بخشیدن به «جماعت» که آن را برای ساخت جامعه اسلامی ضروری می دانست (Haghighi, 2020). در ادامه به منظور درک صحیح مفهوم فضای عمومی و تأثیرات جهان بینی اسلامی در شهرهای ایران، این مفهوم را در چهار دوره صفویه، قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی مورد بررسی و تحلیل قرار می دهیم.

تحولات فضاهای عمومی در دوره صفویه

دوره صفویه را می توان نقطه عطفی در تحول فضاهای عمومی شهری در ایران دانست؛ چراکه برای نخستین بار، نهاد حکومت با تکیه بر مشروعیت دینی و تمرکزگرایی سیاسی، در سازمان دهی فضاهای شهری نقش فعال ایفا کرد. یکی از مهم ترین نوآوری های این دوره الگوی خیابانی چهارباغ محسوب می شود و متکامل ترین نمونه آن در اصفهان است. در این طرح، خیابان بیش از آنکه معبری برای عبور باشد، به عنوان محلی برای توقف و تفریح در نظر گرفته شده بود؛ به طوری که برخی از گردشگران مانند اولتاریوس پیش از آنکه چهارباغ را خیابان بنامد، می نویسد "...نزدیک پل زاینده رود باغ وسیع و جالبی به نام چهارباغ وجود دارد". سایر گردشگران نیز بر اینکه این خیابان گردشگاهی عمومی است، تأکید کرده اند (Chardin, 1995- Careri, 1969). نکته قابل توجه در طراحی چهارباغ، تلفیق زیبایی شناسی ایرانی، اصول شهرسازی اسلامی، و عملکردهای اجتماعی متنوع بود. این خیابان، علاوه بر کارکرد تفریحی، محلی برای برگزاری مراسم آیینی و حکومتی نیز بود؛ مانند

مراسم عید قربان و بخشی از مراسم سوگواری امام حسین و همچنین مراسمی نظیر جشن گل (Della Valle, 1969) و جشن آبپاشان و بدرقه شاه هنگام رفتن به سواری و شکار (Kampfer, 1982). به واسطه باز بودن دسترسی و امکان توقف در آن، چهارباغ در شکل‌دهی به الگوی حضور عمومی، تقویت تعلق شهری و تجربه جمعی شهروندان نقش کلیدی ایفا کرد. در تحلیل این پژوهش، می‌توان گفت که خیابان چهارباغ، یکی از نخستین تجربه‌های شکل‌گیری «فضای عمومی چندمنظوره» در بستر شهر اسلامی ایرانی است که به تعامل میان گروه‌های مختلف اجتماعی یاری می‌رساند.

میدان شهری نیز یکی دیگر از فضاهای جمعی در شهرهای صفوی است که در این دوره عملکردی فراتر از میدان‌های سنتی پیشین یافتند. آنچه میدان دوره صفوی را به‌خصوص در اصفهان و قزوین متمایز می‌کند، کاربری‌ها و کالبد جدیدی است که برای آن کاربری‌ها تعریف می‌گردد. از کاربری‌های جدید این میدان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: میدان همچون قرون اولیه اسلام، دوباره محل ملاقات شاه با مردم عادی می‌گردد (Della Valle, 1969). همچنین انجام آیین‌های باستانی مانند عید نوروز (Kampfer, 1982؛ Chardin, 1995)، جشن‌های شهری چون جشن شاطر (Chardin, 1995) و آیین‌های مذهبی همچون مراسم محرم (Della Valle, 1969) از جمله فعالیت‌های جدیدی است که در این میدان علاوه بر کارکردهای پیشین صورت می‌گیرد. همچنین شب هنگام نیز این میدان جایگاهی برای سرگرمی‌های شبانه از قبیل بازیگری، خیمه شب بازی، تردستی، نقالی، بندبازی، چراغانی و آتش‌بازی بوده است (Chardin, 1995). در باب فعالیت‌ها در ایام عادی سال در میدان، شاردن نوشته است: "این میدان در روزهای برگزاری جشن‌ها و عیدها و مراسم پذیرایی از سفیران کشورهای خارجی از جمعیت خالی می‌شود، اما در روزهای دیگر، فروشندگان هر نوع کالا اعم از عرضه‌کنندگان هر نوع مواد خوراکی و چیزهای دیگر در این میدان بساط پهن می‌کنند" (Chardin, 1995). همه این موارد میدان صفوی را به فضایی برای توقف، تفریح و برقراری روابط اجتماعی تبدیل می‌کرد. در واقع میدان نقش جهان نه تنها محل عرضه کالا و قدرت بود، بلکه به عرصه‌ای برای آیین‌های سلطنتی، نمایش‌های مردمی، عزاداری مذهبی و حضور سفیران خارجی تبدیل شد. این میدان در روزهای عادی نیز میزبان فروشندگان، نقالان و هنرمندان بود و در شب هنگام به فضای سرگرمی و تعامل جمعی بدل می‌شد (Chardin, 1995). از منظر تحلیل اجتماعی، میدان صفوی به‌عنوان یک «میدان-اجتماع» عمل می‌کرد؛ جایی که مرزهای طبقاتی و قومی کمرنگ می‌شد و جامعه شهری در تجربه‌ای مشترک از حضور فیزیکی و فرهنگی در فضا شریک می‌شد. از دیگر نوآوری‌های مهم این عصر، خلق مفهوم «پل به مثابه فضای اجتماعی» بود. در این دوران پل علاوه بر کارکرد تاریخی خود یعنی اتصال دوتقطعه و فراهم آوردن امکان عبور، کارکرد جدید پل - توقف یا پل - استقرار می‌یابد. گرچه در تاریخ ایران مفهوم پل - سکونت وجود داشته است، ولی پل - توقف به‌عنوان مفهومی جدید در عصر صفوی سر برآورد؛ بدین ترتیب برای اولین بار در تاریخ ایران پل‌هایی، صرفاً برای حضور افراد پیاده به وجود آمد و جزو ایده‌های خلاقانه در طراحی پل‌ها محسوب می‌شوند. به‌طوری‌که علاوه بر در نظر گرفتن چنین فضاهایی، تمهیدات کالبدی مناسبی نیز برای آسایش کاربران در نظر گرفته شده بود؛ مانند ایجاد فضایی برای حضور پادشاه در میان پل برای تماشای مراسمی مانند آبپاشان و ایجاد دو سقاخانه در ابتدا و انتهای جداره داخلی شرقی (Chardin, 1995). در پل‌های طراحی شده در اصفهان، از جمله سی‌وسه پل، علاوه بر کارکرد عبوری، امکان توقف، تماشا، اجرای مراسم و حتی ایجاد سکونتگاه موقت فراهم شده بود. وجود سقاخانه، جایگاه ویژه شاه و تمهیدات کالبدی برای رفاه عابران، نشان‌دهنده تبدیل پل از یک ساختار صرفاً مهندسی به یک فضای جمعی با کیفیت‌های فرهنگی و اجتماعی است (Chardin, 1995؛ Babaie, 2008). همه این موارد حاکی است که پل در عصر صفوی صرفاً تونلی برای عبور و مرور دیده نشده و این تمهیدات، پل را به فضایی جمعی تبدیل می‌کرده است.

اتفاق دیگر در عصر صفوی، حذف محدودیت ورود شهروندان به باغ‌های شاهی بود. به ادعای برخی از گردشگران برای مردم عادی این امکان وجود داشت که آزادانه در ایامی از سال وارد باغ‌های شاهی اطراف چهارباغ شوند و حتی از میوه‌های آنجا نیز استفاده کنند (Della Valle, 1969؛ Oleariu, 1984). به نظر می‌رسد که در عصر صفوی، باغ‌های شاهی تأسیساتی عمومی در مقیاس شهر و برای رفاه حل مردم در نظر گرفته می‌شدند. در واقع باغ‌های سلطنتی در این دوره، با کاهش محدودیت‌های دسترسی، به فضاهایی نیمه‌عمومی برای آرامش، دیدار و گردش مردم عادی تبدیل شدند. گزارش‌های سفرنامه‌نویسان از آزادی ورود مردم به برخی باغ‌ها و حتی بهره‌برداری از میوه‌ها، بازتابی از تغییر نگرش نسبت به تعلق فضایی و عمومی‌سازی تدریجی فضاهای درباری است.

تفاوت دیگری که در مقایسه فضاهای جمعی عصر صفوی و تیموری می‌توان اشاره داشت، تغییر در ماهیت ارسن‌های مذهبی در این دوره است. قطع نفوذ تصوف در حکومت از زمان شاه عباس سبب شد که به جای ارسن‌های مذهبی (زیارتگاهی و آموزشی) وابسته به تصوف در شیوه آذری، باغ-مزارها و ارسن‌های مذهبی تشیع گسترش یابند که ساختار جدیدی از معنا، مالکیت و مشارکت را وارد فضاهای شهری کرد (Haghighi Boroujeni & Rahrovi Poudeh, 2020).

به‌طور کلی، می‌توان گفت دوره صفوی نقطه عطفی در دگرگونی مفهومی و عملکردی فضای عمومی در ایران به‌شمار می‌رود. فضاهایی که پیش از آن عمدتاً به‌منزله‌ی معبر و گذرگاه تلقی می‌شدند، در این دوره به محل‌هایی برای توقف، تماشا، تعامل و بازنمایی فرهنگی بدل شدند. این گذار از فضای عبوری به فضای توقف، از فضای بسته به فضای باز و از فضای حکومتی به فضای آیینی و مردمی، بیانگر تغییری ریشه‌ای در نگاه به «فضا» به‌مثابه یک پدیده اجتماعی است. این تحولات نه‌تنها در کالبد شهر جلوه‌گر شدند، بلکه به‌طور ملموس بر شیوه زندگی روزمره شهروندان نیز تأثیر گذاشتند. میادین و خیابان‌ها که پیش‌تر تنها در اختیار طبقات خاص بودند، اکنون به عرصه‌هایی برای حضور اقشار مختلف جامعه تبدیل شدند. فضاهایی مانند میدان نقش جهان، خیابان چهارباغ، سی‌وسه‌پل و باغ‌های سلطنتی با دربرگیری فعالیت‌های متنوع از جمله جشن‌ها، آیین‌ها، فروش کالا، معاشرت، استراحت و اجرای نمایش‌های مردمی، شکل تازه‌ای از زیست جمعی و مشارکت اجتماعی را ممکن ساختند. این فضاها بستری برای تلاقی فرهنگ رسمی حکومت شیعی صفوی با فرهنگ مردمی بودند و موجب تقویت حس تعلق فضایی، همبستگی اجتماعی و حتی بازتولید هویت جمعی شدند. درعین حال، با کاهش فاصله فیزیکی و نمادین بین مردم و حکومت، نوعی بازتعریف در مفهوم شهروندی و حضور در فضای شهری شکل گرفت. می‌توان گفت در دوره صفویه، فضای عمومی نه‌تنها بستر رخدادهای اجتماعی بود، بلکه خود به‌عنوان عامل محرک تغییرات اجتماعی و فرهنگی عمل می‌کرد و از ساختار منفعل کالبدی به یک «فضای زنده» و «واکنش‌گر» ارتقاء یافت. خلاصه آنچه در باب دگردیسی فضاهای عمومی در عصر صفوی بیان شد، در جدول ۳ ارائه گردیده است.

جدول ۳- بررسی تفاوت‌های کالبدی، معنایی و عملکردی فضاهای عمومی در عصر صفوی با دوره‌های پیشین

ابعاد	نمونه‌ها	توضیحات
عملکرد	برگزاری جشن‌های باستانی	آب‌پاشان، گلریزان، انتخاب شاطر
	آیین‌های مذهبی	محرم، عید قربان، شهادت امام علی
	جشن‌های حکومتی	استقبال از سفرا، بدرقه شاه برای سوارکاری و شکار
	فعالیت‌های خلاقانه	چوگان‌بازی، قیاق اندازی، چراغانی، خیمه شب بازی، تردستی و ...
	نوشیدن خوردن در فضا	قهوه خانه‌های فضای باز در چهارباغ و میدان نقش جهان، وجود دکان‌های میوه و اغذیه‌فروشی
	توقف و تماشا	توقف در پل‌ها برای تماشای جشن‌ها و مراسم‌ها و یا صرفاً لذت بردن از محیط اطراف
معنا	تبلور هویت شیعی در فضای عمومی	برگزاری رسمی آیین‌های مذهبی شیعه، جایگزینی آرسن‌های صوفیانه با عناصر تشییعی در میدان و مسجد
	عمومی شدن نسبی فضاهای درباری	باز شدن برخی باغ‌های سلطنتی به روی مردم و امکان بهره‌برداری محدود از آن‌ها
	فضا به‌مثابه ابزار بازنمایی نظم و اقتدار سیاسی	مراسم رسمی، استقبال سفرا و جشن‌های حکومتی موجب نمایش قدرت دولت صفوی در فضا
کالبدی	هندسه اقلیدسی و منظم	در طراحی فضاهای مقیاس شهری مثل میدان نقش جهان، خیابان چهارباغ و باغ‌های پیرامونی با نظم فضایی جدید
	تولید ایوان‌های شهری	در جداره پل‌ها و بخشی از بدنه چهارباغ به منظور نشستن و توقف طولانی مدت
	طراحی کف و جداره‌ها و استفاده از تزئینات	حضور کاشی‌کاری، نقاشی و جزئیات معماری هنرمندانه در میدان، پل‌ها و خیابان‌ها مانند میدان نقش جهان، خیابان چهارباغ، پل الله وردیخان و پل خواجو
	استفاده از پوشش گیاهی	طراحی میدان‌های شهری بر پایه وجود درختان و جوی‌های آب و تلفیق طبیعت با فضای شهری برای ارتقاء کیفیت زیستی و زیبایی‌شناختی

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

تحولات فضاهای عمومی در دوره قاجار

دوره قاجار را می‌توان دوره‌ای دانست که در آن، فضاهای عمومی شهری میان دو قطب سنت و مدرنیته در حال نوسان بودند. در یک سوی طیف، تداوم سنت صفوی در برگزاری آیین‌های مذهبی در فضای شهری قرار داشت، به‌ویژه در قالب برگزاری عزاداری‌ها در تکیه‌ها که ساختار اجتماعی- فضایی محله‌ها را نیز سامان می‌دادند (Ahari, 2015). در سوی دیگر، ورود تدریجی عناصر مدرن و نهادهای حکومتی متأثر از غرب، مانند نظمیه، پستخانه و بلدیة، به ساختار میدان‌ها و خیابان‌ها، ساختار فضایی جدیدی را شکل داد که در تضاد با الگوهای سنتی قرار می‌گرفت (Shahbazi Shiran, 2015). این وضعیت، شکل‌گیری ساختاری دوگانه و گاه متضاد در سازمان فضایی شهر را رقم زد؛ به‌گونه‌ای که در بخش‌هایی از شهر، فضاهای عمومی هنوز با کارکردهای مذهبی و بومی اداره می‌شدند و در بخش‌هایی دیگر، فضاها در خدمت نظم مدرن و دولت مرکزی بودند (Habibi, 1999).

در دوره قاجاریه، برگزاری مراسم عزاداری ماه محرم در فضاهای شهر ایرانی که از زمان صفویه رسمی شده بود، به مهم‌ترین رویداد اجتماعی شهر بدل شد. تکیه‌ها که بر اساس سنت وقف و توسط گروه‌های مختلف مردم (و نه فقط درباریان و اعیان) ایجاد و اداره می‌شدند، مکان‌های مهم شهری این دوره را شکل داده و با مراسمی که در آن‌ها و سایر مکان‌های مذهبی مرتبط با مراسم عزاداری و مسیرهای پیونددهنده بین آن‌ها برگزار می‌شد، ساختار دیگری به وجود آمد که مبنای آن، ویژگی‌های فرهنگی این دوره بود که در مذهبی‌تر شدن مردم و ابراز آن در مراسم شهری تجلی می‌یافت. بسیاری از تکیه‌ها به دلیل نقشی که به‌این‌ترتیب در جامعه می‌یافتند و موقعیت محلی خود، در اوقاتی جز دوران عزاداری محرم و صفر، به‌عنوان فضاهای شهری محلی عمل کرده و محل اجتماع و فعالیت و رویدادهای دیگر محلی بودند. مراسمی که در این مکان‌ها و فضاها برگزار می‌شد و رویدادهایی که در آن‌ها اتفاق می‌افتاد، بیان‌کننده هویت اجتماعی و خصوصیات فرهنگی اهالی و از این رو برای مردم معنادار بود و به همین سبب است که ساختار حاصل از مکان‌ها و مسیرهای میان آن هنوز قابل شناسایی است (Ahari, 2015). شبکه‌ای از مسیرهای منتهی به این تکیه‌ها در ایام عزاداری، در واقع نوعی «شبکه فضایی آیینی» را در شهر ایجاد می‌کرد که ترکیبی از حرکت، توقف، اجتماع و بازنمایی هویت مذهبی را در دل ساختار کالبدی شهر سامان می‌داد.

در این دوره مصادف با ایام حکومت ناصرالدین شاه قاجار، تحولاتی جامعه ایرانی را به نحوی چشمگیر و تکان دهنده دستخوش دگرگونی کرد که در واقع انعکاس کم‌رنگی از تحولات عمیق و بنیانی و پردامنه غرب بود؛ تحولاتی که از فرا رسیدن عصر جدیدی در اروپا و در سراسر جهان خبر می‌داد (Bani Masoud, 2009). این نکته نیز باید در نظر گرفته شود که نطفه سبک تهران در زمان تشکیل دولت قاجار بسته شد و این سبک از طریق جابه‌جایی شهر، جابه‌جایی اجتماعی را نیز سبب شد (Shahbazi Shiran, 2015). محله در سبک تهران، مانند مکتب اصفهان، محل تظاهرات قومی-قبیله‌ای نبود و از این پس نماد تمایزات اجتماعی (محله فرادستان و فرودستان) به شمار می‌آمد. میدان نیز در مفهوم، ساخت، سازمان و عملکرد، به‌گونه‌ای دیگر سامان یافت. میادین توپخانه، ارک، بهارستان و امین السلطان، هرکدام تبلور کالبدی و نشانه‌ای از این دگرگونی بودند. در این میادین، برخلاف میادین سبک اصفهان به‌جای مسجد و مدرسه، کاخ حکومتی و بازار، عناصری چون عمارت تلگرافی، پستخانه، بانک، عمارت بلدی و نظمی استقرار پیدا کرد. بازار با یک رقیب جدی مواجه شد و عملکردهای جدیدی چون تماشاخانه، سینما و هتل، چهره شهر را دگرگون کرد و مفهوم شهر اروپایی را به‌گونه‌ای صوری جایگزین آن نمود. خیابان، نه مانند خیابان مکتب اصفهان، صرفاً نقش تفرجگاهی و نه مانند دوره‌های بعد از خود صرفاً جنبه ترافیکی داشت، بلکه به‌عنوان فضای شهری زنده و پویا خود را یافت (Shahbazi Shiran, 2015). در این سبک، تقابل دو مفهوم جدید و کهن، نو و سنتی، فرنگی و بومی، اولین تأثیرات فضایی-کالبدی خود را بروز داد و خیابان‌ها و میادین با عناصر جدید اطرافشان محل اقشار اجتماعی متجدد و به‌اصطلاح فرنگی مآب و بازار، بازارچه و مراکز محلات محل تردد اکثریت جامعه که هنوز بر مبنای روابط کهن زیست و تولید زندگی می‌کردند، بود (Habibi, 1999). از منظر تحلیل کالبدی، این دگرگونی‌ها در میدان و خیابان و تکیه با هم پیوسته‌اند: تکیه به‌عنوان نماد اجتماع سنتی مذهبی، میدان به‌عنوان صحنه نمایش اقتدار سیاسی مدرن و خیابان به‌عنوان بستر گذار و تلاقی این دو منطق فضایی.

در مجموع، دوره قاجار را می‌توان حلقه واسط میان شهر آیینی دوره صفوی و شهر نوساز و مدرن پهلوی دانست؛ دوره‌ای که در آن، ساختار فضایی شهر در مواجهه با دو گفتمان فرهنگی - مذهبی از یک سو و گفتمان نوسازی و تمرکزگرایی دولت‌محور از سوی دیگر، دچار بازتعریف شد. فضاهای عمومی در این دوره نه به‌طور کامل وفادار به الگوی سنتی باقی ماندند و نه به‌طور کامل تابع الگوی مدرن شدند، بلکه حالتی ترکیبی، سیال و گاه متناقض به خود گرفتند. هم‌زیستی دوگانه‌ای که در این دوره شکل گرفت، خود را در دو شکل کالبدی و اجتماعی نشان می‌داد: از یک سو تکیه‌ها، بازارها و محلات بافت سنتی شهر را زنده نگه می‌داشتند و نقش محوری در بازتولید هویت مذهبی و مشارکت اجتماعی ایفا می‌کردند (Ahari, 2015) و از سوی دیگر، میدان‌ها و خیابان‌های تازه‌ساخت با عمارت‌های دولتی، ادارات جدید و فضاهای مصرفی مانند تماشاخانه و سینما، چهره‌ای متفاوت از شهر را ترسیم می‌کردند (Shahbazi Shiran, 2015). این ساختار فضایی ترکیبی، بستر شکل‌گیری نوعی تعامل، تقابل و درعین‌حال گذار تدریجی از الگوی سنتی به مدرن را فراهم کرد. بدین‌صورت، می‌توان قاجار را نه تنها به‌عنوان دوره‌ای با تحولات عینی در فضاهای شهری، بلکه به‌عنوان دوره‌ای مفهومی در تاریخ شهر ایرانی در نظر گرفت که در آن، نخستین نشانه‌های شکاف میان «فضای مردمی-دینی» و «فضای نهادی-مدرن» ظهور یافت و زمینه‌ساز تحولات بنیادین دوره پهلوی شد. در جدول ۴ به بررسی تفاوت‌های کالبدی، عملکردی و معنایی فضاهای جمعی در عصر قاجار با دوره‌های پیشین پرداخته شده است.

جدول ۴- بررسی تفاوت‌های کالبدی، معنایی و عملکردی فضاهای عمومی در عصر قاجار با دوره‌های پیشین

فضاهای عمومی	ویژگی‌های عملکردی	ویژگی‌های کالبدی	ویژگی‌های معنایی
مسجد	کمرنگ شدن نقش آن به‌عنوان واسطه‌ای میان بازار و حکومت (به دلیل وجود میادین)	کالبد سنتی حفظ‌شده، بدون مداخله مدرن	عاملی مؤثر و پراهمیت به‌عنوان نشانه خوانایی فضایی و هویت دینی شهر
تکیه	ایجادشده توسط سنت وقف، برگزاری مراسم عزاداری، محل اجتماع و فعالیت و رویدادهای دیگر محلی	ایجادشده در کل فضای شهری، صحن مسجد، صحن امامزاده، بخشی از یک‌خانه یا به صورت‌های مختلف دیگر	تقویت هویت جمعی و همبستگی اجتماعی؛ بازتولید نظم آیینی
میدان	استقرار عناصری چون عمارت تلگرافی، پستخانه، بانک، عمارت بلدی و نظمی در اطراف میدان و تغییر کارکرد به نهادهای دولتی (نظمیه، پستخانه، بلدی) و سیاسی	هندس میدان به‌صورت شطرنجی یا شعاعی سبک بدنه میدان به‌صورت مدرن (ظاهر مدرن) تلفیقی از معماری سنتی ایران و معماری نئوکلاسیک غرب	نماد اقتدار حکومت؛ نمایش نظم مدرن و تمرکز سیاسی
بازار	اضافه شدن عملکردهای جدید تماشاخانه، سینما و هتل به‌عنوان رقابایی برای بازار	کالبد سنتی تا حد زیادی حفظ‌شده	حافظ خاطره شهری و بستر هویت تاریخی-اقتصادی شهر
خیابان	دارای عملکرد دوگانه: تفرج و ترافیک؛ محل حرکت اجتماعی اقشار مختلف	خیابان‌های مستقیم و عریض محصورشده با ساختمان‌ها	فضای ارتباطی مدرن؛ نمادگذار فرهنگی از سنت به تجدد

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

تحولات فضاهای عمومی در دوره پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۰ هجری شمسی)

با روی کار آمدن حکومت پهلوی و آغاز سیاست‌های نوسازی از دهه ۱۳۰۰ خورشیدی، شهرهای ایران به‌طور گسترده در معرض دگرگونی قرار گرفتند. این دگرگونی‌ها در راستای گذار از ساختار سنتی و مذهبی شهر ایرانی به‌سوی مدرنیته غرب‌گرا شکل گرفتند و تأثیر مستقیمی بر فضاهای عمومی شهرها گذاشتند (Rahnamaei & Shah Hosseini, 2007).

موج مدرنیسم در ایران با ساختن خیابان شروع شد. خیابان نماد مدرنیسم بود. بعد از جراحی تهران، این تجربه در شهرهای دیگر نیز اتفاق افتاد و تنها شهرهای کوچک از این تغییر در امان بودند. خیابان‌ها در مدرنیسم فقط کارکرد ترافیکی داشتند و فاقد جنبه‌های تفریحی بودند. در الگوی مدرنیسم چرخه‌ای از نقش‌های یکپارچه و ایستا در فضای شهری وجود داشت که بیشتر برای سرعت‌های بالا و حرکت طراحی‌شده بود. خیابان‌ها نقش‌های فضاهای شهری را از بین بردند و به آن‌ها نقش ترافیکی دادند (Motavalli & Sheikh Azami, 2013). در دوره پهلوی، خیابان از یک فضای چندمنظوره با نقش‌های اجتماعی-تفریحی، به فضای صرفاً ترافیکی تبدیل شد. در مقایسه با خیابان‌های دوره صفوی مانند چهارباغ که محل توقف، تفرج، نمایش و آیین‌ها بود، خیابان‌های پهلوی در قالبی مدرن، مستقیم و عریض طراحی شدند و بیشتر در خدمت عبور وسایل نقلیه قرار گرفتند (Motavalli & Sheikh Azami, 2013). این تحول منجر به تضعیف نقش اجتماعی خیابان در تعاملات روزمره شد.

میدان در عصر پهلوی تغییر مفهومی بنیادینی را تجربه کرد. در میدان‌های صفوی مانند نقش جهان، فضا بر مشارکت مردمی، آیین‌های مذهبی، حضور بازار و مسجد استوار بود؛ اما میدان‌های پهلوی اول نظیر توپخانه و فلکه‌های شهری، به‌جای کنش اجتماعی، به فضاهایی برای عبور و توزیع ترافیک تبدیل شدند. تغییر هندسه میادین به دایره‌ای، جایگزینی مسجد و بازار با بانک، بلدی و ادارات، نشانه‌ای از این تحول بود (Motavalli & Sheikh Azami, 2013). این دگرگونی نشان از گسست میان فضای عمومی مذهبی-مردمی با فضای نهادی-اقتدارگرای جدید دارد. در این دوره با ورود واژه فلکه سعی شده تا نقش فراخوان را برای ایستادن و تماشا از میدان بگیرند و نقش توزیع‌کنندگی و عبوری به آن بدهند. برای اینکار ابتدا این کارکرد را به فلکه دادند و سپس با تعمیم این دو به هم نقش میدان‌ها از فضاهای کنش متقابل و موقعیت‌های رفتاری به فضایی برای چرخیدن و انتخاب مسیر تغییر کرد. میدان‌ها در عصر مدرنیسم با گذار به هویت دایره‌ای تغییر کردند و فضاهایی که ساخته‌شده بودند، طرح اساسی‌شان نتیجه از دست رفتن حس تعلق و جاذبه مکان‌ها بود، بنابراین، مکان‌ها تبدیل به فضاهایی برای عبور شدند. (Motavalli & Sheikh Azami, 2013). با گذشت سال‌ها و افزایش تعداد اتومبیل‌ها عرصه برای حضور پیاده‌ها تنگ‌تر شد و حضور پیاده‌ها تنها در پیاده‌روها امکان‌پذیر بود و قرار گرفتن میادین در کنار مراکز اداری ایستگاه‌های وسایط نقلیه، میدان تبدیل به گره ترافیکی وسایل نقلیه موتوری گشت و چهره این مکان‌ها را خدشه‌دار شد. به دلیل تازگی و مدرن بودن کالبد و عملکردهای میدان‌ها انتظار نمی‌رفت جامعه سنتی توانایی و رغبت استفاده از این فضاها را داشته باشد. طبقه اجتماعی روشن‌فکر اولین استفاده‌کنندگان این میادین بودند. کافه‌ها به‌عنوان مکانی برای وقت‌گذرانی طبقات فرادست، تحصیل‌کرده‌ها و فرنگ‌رفته‌ها یکی از عناصر نوگرایانه است که در میدان‌های پهلوی اول وجود دارد. این میدان‌ها بیشتر برای استفاده ماشین طراحی‌شده بود با اینکه تا مدت‌ها پس از ساخت آن‌ها در شهرهای کوچک‌تر ماشین وجود نداشت (Pakzad, 2016).

میدان با حضور مردم معنا پیدا می‌کند و زمینه‌ای است برای حضور هرچه بیشتر شهروندان در عرصه‌های اجتماعی. از اهداف رضاخان که به‌وسیله شهرسازی به آن تحقق بخشید کشیدن مردم علی‌الخصوص زنان از عرصه خصوصی به عرصه شهر و اجتماع بود. با اینکه میدان‌های ساخته‌شده شاخصه‌های اصلی میدان را ندارد و بیشتر برای ماشین طراحی شده تا انسان، برون‌گرایی، باعث افزایش حضور مردم نسبت به گذشته شد. میادین دارای عملکردهای متنوع مانند مغازه‌ها به سبک جدید، کافه‌ها، سینماها، هتل‌ها باعث رواج زندگی شبانه در آن‌ها می‌شود. برای اولین بار زنان در این محل‌ها حضور می‌یافتند (Mirmozafari & Abdollahzadeh Taraf, 2018).

در دوره پهلوی، مسجد نقش خود را به‌عنوان نهاد اجتماعی، آموزشی و سیاسی از دست داد و به محلی صرفاً عبادی محدود شد. برخلاف دوره قاجار که مسجد و تکیه در قلب محله‌ها نقش فعال در ساماندهی روابط اجتماعی داشتند، در دوره پهلوی با افول سنت محله‌محور، نقش مسجد نیز به‌تدریج کمرنگ شد. این روند، بخشی از برنامه سکولاریزاسیون فضاهای شهری بود (Pakzad, 2016). بازار که تا پایان قاجاریه قلب اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهر ایرانی بود، در پهلوی با چالش‌های جدی روبه‌رو شد. تخریب بخشی از بازارهای قدیمی، ساخت خیابان‌های جدید در دل بافت بازار (مانند بازار سیداسماعیل تهران) و ورود نهادهای مدرن تجاری مانند فروشگاه‌های زنجیره‌ای، به فروپاشی ساختار یکپارچه بازار سنتی انجامید (Motavalli & Sheikh Azami, 2013). با این حال، در برخی شهرها مانند اصفهان و شیراز، بازار با تطبیق عملکرد خود با صنعت گردشگری، بخشی از حیات خود را حفظ کرد.

یکی از مهم‌ترین تحولات دوره پهلوی، شکل‌گیری فضاهای عمومی جدیدی بود که در ساختار شهرهای سنتی سابقه نداشتند. فضاهایی مانند کافه، سینما، هتل و میدان‌های مجهز به مبلمان شهری، برای نخستین‌بار در میدان‌ها و خیابان‌های اصلی شهر پدیدار شدند. این فضاها عمدتاً مورد استفاده طبقات متوسط و فرادست، به‌ویژه طبقه «روشنفکر فرنگ‌رفته» قرار گرفتند. برای نخستین‌بار، زنان نیز در این فضاها حضور عمومی یافتند و مفهوم «زندگی شبانه شهری» به شکل محدودی در کلان‌شهرها بروز کرد (Mirmozafari & Abdollahzadeh Taraf, 2018).

در مقایسه با دوره‌های پیشین، به‌ویژه صفویه و قاجاریه، فضای عمومی در دوره پهلوی دچار نوعی گسست مفهومی و عملکردی شد. اگرچه در دوره صفویه، فضاهای عمومی چون میدان و خیابان واجد مفهومی آیینی و اجتماعی بودند و در دوره قاجار نیز تکیه‌ها، بازار و محله‌ها همچنان بافت فرهنگی-مذهبی شهر را زنده نگه می‌داشتند، در دوره پهلوی این فضاها به‌تدریج از معنا تهی شده و تابع ساختار قدرت متمرکز دولت مدرن شدند. در واقع، آنچه در دوره‌های قبل بستر پیوند اجتماع، دین و سنت بود، در دوره پهلوی به ابزار نمایش اقتدار، نظم ترافیکی و زیبایی‌شناسی مدرن تبدیل شد. به‌جای میدان‌هایی برای عزاداری یا جشن‌های مردمی، میدان‌هایی با فرم دایره‌ای و کارکرد ترافیکی جای گرفت. به‌جای خیابان‌هایی با کیفیت تفرجگاهی و حضور عمومی، خیابان‌هایی برای عبور خودرو و جداسازی طبقات اجتماعی پدید آمد. این روند، نشان‌دهنده گذار از فضای عمومی به‌مثابه میدان تعامل اجتماعی، به فضای عمومی به‌مثابه ابزار دولت‌سازی مدرن است؛ با این حال، برخی عناصر سنتی مانند بازار یا مسجد، گرچه از نظر نقش تضعیف شدند، اما همچنان به‌عنوان بسترهای مقاومت فرهنگی و نمادهای هویت شهری در برخی مناطق پابرجا ماندند. در جدول زیر تفاوت‌های عملکردی، کالبدی و معنایی فضاهای عمومی در عصر پهلوی با دوره‌های پیشین بررسی شده است.

جدول ۵- بررسی تفاوت‌های کالبدی، معنایی و عملکردی فضاهای عمومی در دوره پهلوی با دوره‌های پیشین

فضاهای عمومی	ویژگی‌های عملکردی	ویژگی‌های کالبدی	ویژگی‌های معنایی
مسجد	محدود شدن به عملکرد عبادی؛ کاهش نقش اجتماعی و سیاسی	کالبد همچون گذشته، محصورشده توسط ساختمان‌های بلندمرتبه	کاهش خوانایی شهری؛ تضعیف نقش هویتی و نشانه‌ای در شهر
تکیه	تداوم برگزاری آیین‌های مذهبی؛ تضعیف نقش محوری در محله	صحن مسجد، صحن امامزاده، بخشی از یک‌خانه یا به صورت‌های مختلف دیگر عموماً به‌صورت مستطیل شکل	حفظ پایداری اجتماعی در مقیاس خرد؛ استمرار حافظه آیینی
میدان	تبدیل به گره ترافیکی افت کارکرد تعاملی شکل‌گیری کاربری‌های مدرن اطراف میدان (کافه‌ها، سینما، هتل و ...)	تبدیل شدن به فلکه یا هندسه‌ای به شکل دایره‌ای ایجاد فضای سبز و فواره در وسط میادین	استفاده محدود توسط طبقات متوسط و بالادست جامعه؛ کاهش فراگیری اجتماعی
بازار	ادامه بخشی از فعالیت‌های سنتی؛ رقابت با فضاهای مدرن تجاری	گسیختگی کالبدی؛ نفوذ خیابان‌ها به بافت بازار	تضعیف جایگاه اقتصادی-اجتماعی؛ تقلیل به نقش نمادین یا توریستی
خیابان	کارکرد صرفاً ترافیکی؛ حذف تعاملات اجتماعی	خیابان‌ها مستقیم و عریض محصورشده با جداره‌های متنوع و ناهمگون	کاهش سرزندگی؛ از بین رفتن فضاهای گفت‌وگو و حضور انسان

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

تحولات فضاهای عمومی در دوره انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ هجری شمسی تاکنون)

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، انتظار می‌رفت که ساختار شهر ایرانی به سمت احیای ارزش‌های اسلامی چون عدالت فضایی، مشارکت اجتماعی و برابری حرکت کند. با این حال، آنچه در عمل اتفاق افتاد، تداوم بسیاری از الگوهای کالبدی و برنامه‌ریزی‌شده دوران مدرن غربی بود که موجب شد فضاهای عمومی از اهداف اولیه فاصله بگیرند (Atashinbar, & Motadayen, 2018). در این بخش، تحولات فضاهای عمومی در پنج فضای کلیدی (خیابان، میدان، مسجد، بازار و تکیه/حسینیه) در سه بعد کالبدی، عملکردی و معنایی بررسی می‌شود.

انقلاب اسلامی از منظر تحولات شهر و شهرنشینی نقطه عطفی در تحولات کالبدی و عملکردی، همچنین اقتصادی و اجتماعی جوامع شهری به شمار می‌آید. اگر نگاهی به عوامل مؤثر در انقلاب اسلامی ایران بیاندازیم متوجه می‌شویم که در ایران برخلاف غرب که نظرات جامعه مدنی در «کافه‌ها» و «سالن‌های مهمانی» تجلی پیدا کرد (Kamali, 2002)، مخالفت اجتماعی علیه دولت در مجامع عمومی مثل مساجد، مدرسه‌ها، حمام‌های عمومی، منبرها و بازار آشکار شد و در مراسم مذهبی، تعزیه‌ها و عزاداری‌ها خود را نشان می‌داد (Kamali, 2002). بدین ترتیب، می‌توان گفت که جامعه مدنی در ایران، بر پایه دو گروه متنفذ، یعنی علمای شیعه و بازاری‌های سنتی استوار بود. این دو گروه با پیوندهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی که با یکدیگر داشتند، توانستند در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران نقش سرنوشت‌ساز را ایفا کنند (Kamali, 2002).

بازار بعد از انقلاب شاهد تغییراتی بود من جمله اینکه: در مقایسه با قبل از انقلاب، بسیاری از بازاری‌ها فرایض دینی خود را در محله‌ها برگزار می‌کردند تا در صنف و محیط بازار. آن‌ها بیشتر ترجیح می‌دهند که در پستوی حجره و یا در خانه نماز بگذارند تا در صنف جماعت بازاری همچنین بی‌ثباتی نرخ ارز و ورود فعالان جدید به بازار به کاهش و تضعیف معاملات اجتماعی در بازار منجر شده است و بخشی از بازار نیز در مقایسه با قبل از انقلاب، دولتی شده است و این دولتی شدن فعالیت‌های بازار به تضعیف توانایی بازار برای حفظ پیوندهای چندوجهی و افقی منجر شده است. پس از انقلاب اسلامی، بسیاری از مکان‌های تجمع مثل گرمابه‌ها، زورخانه‌ها و غذاخوری‌ها تعطیل شدند. طبق یک گزارش در اواخر سال ۱۳۵۷ تعداد ۳۵۰۰ قهوه‌خانه در تهران وجود داشت. این رقم در سال ۱۳۶۷ به هزار عدد رسید؛ یعنی دیگر زندگی اقتصادی و اجتماعی در بازار با همدیگر جوش نمی‌خورد (Hosseinzadeh Formi & Mo'tamedi, 2011). در واقع در مقایسه با دوره‌های قبلی از جنبه ویژگی‌های کالبدی بازارهای سنتی دچار فرسودگی و گسیختگی فضایی شده‌اند. بخشی از کالبد آن‌ها تخریب یا به مراکز تجاری جدید متصل شده است (Hosseinzadeh Formi & Mo'tamedi, 2011). از منظر عملکردی فعالیت اقتصادی ادامه دارد، اما کارکردهای اجتماعی و آیینی بازار تقریباً از بین رفته است. حتی نماز جماعت بازار که پیش‌تر جاری بود، در خانه‌ها یا حجره‌ها محدود شده است و از منظر معنایی بازار که زمانی بستر عدالت اقتصادی و ارتباط چهره به چهره مردم و علما بود، اکنون در بسیاری موارد با منطق سود و رقابت تجاری اداره می‌شود و دیگر واجد نقش هویتی و فرهنگی پیشین نیست.

در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی اقدامات نهایی برای تخریب مفهوم تاریخی خیابان صورت پذیرفت. علیرغم این انتظار که شعارهای انقلاب می‌بایست برای احیای ارزش‌های اصیل فرهنگی و تاریخی ملت در مظاهر تمدن جلوه‌گر شود، نشانه‌ای از دگرگونی روند زوال معنایی خیابان در ایران پس از انقلاب دیده نمی‌شود. در مقابل، تأکید زیادی از سوی رهبران کشور برای استقلال‌طلبی در بعد سیاسی آن صورت گرفت که جنگ و تحریم‌های اقتصادی تبعات آن بود. در عین حال شهرهای ما همچنان با قواعد طرح‌های جامع و رویکردهای مدرنیستی که خیابان را حتی در عنصر رابط عناصر شهری نیز نمی‌دید اداره شد و تدریجاً خیابان با شکستی بی‌سابقه در مفهوم خود، تنها به‌عنوان یک کالبد که نقش عبور و انتقال ترافیک سواره و نه مکث پیاده را تسهیل می‌کند شناخته شد و مورد بهره‌برداری قرار گرفت (Atashinbar, & Motadayen, 2018). در مقایسه با دوره‌های پیشین در بعد کالبدی، خیابان در این دوره ادامه مسیر مدرنیستی دوره پهلوی بود؛ مستقیم، عریض، خودرومحور و فاقد طراحی برای توقف و تعامل انسانی. طرح‌های جامع شهری همچنان بر اساس منطق کالبدگرایی غربی پیش رفتند و خیابان‌ها به‌جای ابزار حضور مردمی، به کانال عبور وسایل نقلیه بدل شدند (Atashinbar, & Motadayen, 2018). در بعد عملکردی نقش اجتماعی و فرهنگی خیابان از بین رفت. درحالی‌که خیابان در دوره پهلوی نماد مدرنیته بود، در انقلاب به ابزاری برای تظاهرات مقطعی تبدیل شد، اما پس از آن، نقش کنش‌گرانه خود را از دست داد و عملکردی صرفاً انتقالی یافت. در بعد معنایی خیابان دیگر بستر تعامل انسانی نبود و از معنای جمعی و تاریخی تهی شد. حاکمیت نیز نقشی در احیای محتوای اجتماعی خیابان ایفا نکرد، بلکه با تداوم سیاست‌های کالبدی گذشته، به این روند دامن زد.

در دوران بعد از انقلاب همانند دوره پیشین، بسیاری از عملکردهای کلاسیک میادین به بناها منتقل شده است و به علت وضعیت و موقعیت فعلی، نمی‌توان عملکردهای گوناگون اجتماعی دوران گذشته را از آن انتظار داشت. آنچه امروزه در مورد میدان‌های شهری مطرح است چگونگی فرم، نوع استفاده و پیوند آن‌ها با بافت شهری است؛ درحالی‌که اکثر میدان‌های نوساز شهری در ایران فاقد طراحی صحیح برای این ویژگی‌ها

است و تنها از جنبه معماری قابل بررسی است و بیشتر، محوطه‌ای است که به آن میدان اطلاق می‌شود و در عمل به اشغال وسایل نقلیه درآمده و به کلی تغییر شکل یافته است. درکی که اکنون از میدان وجود دارد همانی است که در ذهن همگان و به‌طور یکسان از تقاطع چند خیابان که فضایی در میانه آن برای تفکیک حرکت سواره پدید آمده و با ترکیبی از پوشش گیاهی، آب‌نما و فواره شکل می‌گیرد و هیچ ارتباط معقولی با انسان، حرکت انسانی و حضور معنی‌دار انسان برقرار نمی‌سازد. میدان بدون حضور مؤثر و امن انسان و به منظوری معین معنی خارجی ندارد و حضور انسان در این فضای میانی تقاطع‌ها نه دارای معنی است، نه مؤثر است و نه امن. در مقایسه با دوره‌های پیشین از منظر کالبدی میادین جدید، اغلب فرم هندسی ساده (دایره یا بیضی) داشته و مرکز آن‌ها به آب‌نما و فضای سبز محدود شده است و هیچ نشانی از ساختار مشارکتی یا آیینی در طراحی آن‌ها نیست (Motavalli & Sheikh Azami, 2013). در بعد عملکردی میدان‌ها عملکردهای اجتماعی خود را از دست داده‌اند و کنش‌های فرهنگی به مکان‌هایی دیگر منتقل شده‌اند (مانند سالن‌های بسته، حسینیه‌ها و مصلی‌ها) و حضور ماشین بر انسان غلبه دارد. از نظر معنایی نیز برخلاف میدان‌های صفوی که مرکز مشارکت اجتماعی و تعامل دولت-ملت بودند، میدان‌های امروزی فاقد حس تعلق و هویت‌اند؛ مشارکت مردم در آن کم‌رنگ و صرفاً بصری است.

بعد از انقلاب اسلامی مکان‌ها با صیغه شرعی، مسجد شمرده می‌شوند و نمازگزار در درجه نخست اهمیت است و حاکم و رعیت اصولاً در آن یکسان‌اند؛ نمی‌توان نمازگزاری را از حضور در مسجد یا نقاط خاصی از فضای عمومی آن، منع کرد و حتی مؤمنان غیر نمازگزار را نیز- در صورت عدم تزامم با نماز- نمی‌توان مورد تعرض قرار داد؛ به‌این ترتیب اگر کسی با اموال و دارایی خود نیز مسجدی را بنا کند، با حکم کلی «أن المساجد لله»، قادر به اعمال حاکمیت در فضای آن نیست. در مقابل این ویژگی، می‌توان نمونه‌ای مانند «میدان - حسینیه»ها را مورد نظر قرار داد که در آن، هر «غرفه» می‌تواند متعلق به یک خاندان، فرقه یا قشر اجتماعی باشد (Abbasi, 1992- Janbollahi Firoozabadi, 1987). از جمله در مورد میدان، این تقسیمات را جانب الهی به تفصیل ذکر می‌کند، اهمیت این امر تا حدی است که اساساً می‌توان تکیه-حسینیه را (حداقل در مورد کارکرد عزاداری و آیینی) از حوزه فضاهای عمومی و شهری خارج کرد. در واقع، این فضاها در عمومی‌ترین شکل خود (میدان - حسینیه‌ها) بعضاً متعلق به یک «محله» یا بخشی معین از شهر و جزئی از هویت آن است. تحقیقات نشان می‌دهد طبقه‌ای و حتی شخصی بودن فضای عزاداری‌ها، در سایر انواع تکایا، کاملاً واضح است (Nari Qomi, 2016). در مقایسه مسجد با دوره‌های پیشین می‌توان گفت از نظر کالبدی، کالبد سنتی حفظ‌شده، اما اغلب با بلندمرتبه‌سازی اطراف، محصور و کم‌نمای شده است. از نظر عملکردی برخلاف نقش سیاسی و اجتماعی مساجد در دوران انقلاب، در سال‌های بعد عملکرد آن به‌طور تدریجی محدود به امور عبادی شد. آیین‌های جمعی مانند تظاهرات و عزاداری‌ها به فضاهایی مثل مصلی‌ها و حسینیه‌ها منتقل شدند. از نظر معنایی نیز برخلاف فقه اسلامی، برخی مساجد به قلمرو گروه‌های خاص بدل شده‌اند و اصل برابری فضایی دینی در برخی موارد نقض شده است (Abbasi, 1992).

بعد از شروع این دوره، حسینیه‌هایی به‌صورت فضایی منفک از مسجد یا حتی در کنار آن برای مراسم عاشورایی اختصاص یافت. می‌توان علل شکل‌گیری این حسینیه‌ها را به دلیل عدم تناسب کاربری کالبد و یا تحولات اجتماعی فرهنگی دانست. مواردی چون عدم تناسب مسجد با کاربری‌های نمایشی، احکام و منزلت خاص مکانی مسجد در شریعت اسلامی و بی طبقه بودن فضای اجتماعی مسجد دانست (به نقل ناری قمی، ۱۳۹۴). همچنین از دیگر فضاهای عمومی که بعد از انقلاب به وجود آمد می‌توان به مصلی‌ها اشاره کرد. در واقع در مقایسه با دوره‌های پیشین از جنبه کالبدی تکیه‌های عمومی جای خود را به حسینیه‌های نیمه‌خصوصی و خانوادگی داده‌اند که معمولاً در فضاهای بسته و تفکیک‌شده از بدنه شهر ساخته می‌شوند. از نظر عملکردی بسیاری از آیین‌های جمعی از فضاهای باز مانند میدان و خیابان به این فضاها منتقل شده‌اند. این امر ضمن حفظ سنت آیینی، موجب خصوصی‌سازی بخش زیادی از مناسک شده است (Nari Qomi, 2016) و از نظر معنایی تکیه و حسینیه، به‌ویژه در شکل جدید خود (میدان-حسینیه)، گاه به فضای مختص گروه، طایفه یا طبقه خاصی تبدیل شده‌اند. این روند با روح جمع‌گرایانه و مشارکتی فضای عمومی اسلامی در تضاد است.

در مجموع، تحلیل فضاهای عمومی در دوره پس از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که با وجود ظرفیت‌های ارزشی، فرهنگی و دینی موجود در گفتمان انقلاب، روند تحولات شهری در بسیاری از موارد متأثر از تداوم الگوهای کالبدی و برنامه‌ریزی دوره‌های پیشین بوده است. در مقایسه با دوره صفوی که فضاهای عمومی در هم‌پوشانی با ساختارهای مذهبی و آیینی معنا می‌یافتند، یا دوره قاجار که عناصر محلی و مشارکت اجتماعی همچنان در بافت شهری دیده می‌شد، فضای عمومی در دوره معاصر با چالش‌هایی در زمینه بازتعریف کارکرد، ساختار و معنای خود مواجه شده است. فضاهایی چون خیابان، میدان، بازار و مسجد که پیش‌تر بسترهای کنش‌های اجتماعی و مذهبی بودند، امروزه بیشتر تحت تأثیر رویکردهای کالبدی یا کارکردهای اقتصادی و ترافیکی شکل گرفته‌اند. با این حال، این وضعیت نه الزاماً نشانه‌ی واگرایی، بلکه می‌تواند فرصتی برای بازاندیشی در سیاست‌گذاری فضایی با هدف ارتقای عدالت شهری، مشارکت اجتماعی و تقویت حس تعلق در چارچوب مبانی اسلامی و ایرانی باشد. در

نتیجه، به نظر می‌رسد میزان تطابق فضای عمومی در دوره پس از انقلاب اسلامی با الگوی آرمانی فضای عمومی اسلامی-ایرانی، با وجود برخی تلاش‌ها و ظرفیت‌های موجود، هنوز به نقطه مطلوب نرسیده است. در برخی عرصه‌ها، چالش‌هایی در حوزه عملکرد، معنا و کیفیت کالبدی فضاها مشاهده می‌شود که می‌تواند نشانه نیاز به بازنگری در سیاست‌های فضایی و برنامه‌ریزی شهری باشد. تحقق الگوی بومی فضای عمومی اسلامی مستلزم توجه بیشتر به نقش مردم، ارتقای کیفیت مشارکتی فضا و بهره‌گیری سنجیده از تجارب سنتی در کنار پاسخ‌گویی به نیازهای معاصر است.

جدول ۶- بررسی تفاوت‌های کالبدی، معنایی و عملکردی فضاهای عمومی در دوره انقلاب اسلامی با دوره‌های پیشین

فضاهای عمومی	ویژگی‌های عملکردی	ویژگی‌های کالبدی	ویژگی‌های معنایی
مسجد	نقش آموزش مذهبی بدون قدرت سیاسی	کالبد همچون گذشته اما در محاصره ساختمان‌های بلند و ناهماهنگ	حفظ هویت دینی، ایجاد حس تعلق و بازگشت به اصل خویش عدم ایجاد خوانایی در شهر به دلیل محصور شدن با ساختمان‌های بلندمرتبه
حسینیه	محل برگزاری مراسم عزاداری	ساخت به صورت منفک یا در کنار مسجد؛ با فرم نیمه‌خصوصی	ایجاد پایداری اجتماعی
میدان	تبدیل به گره ترافیکی نامناسب برای افراد پیاده و تعاملات اجتماعی شکل‌گیری کاربری‌های مدرن اطراف میدان (کافه‌ها، سینما، هتل و ...)	تبدیل شدن به فلکه با هندسه‌ای به شکل دایره‌ای ایجاد فضای سبز و فواره در وسط میدان، طراحی فاقد مقیاس انسانی، اشغال توسط ترافیک	فقدان سرزندگی و حس تعلق؛ تبدیل به فضای بی‌معنا برای انسان
بازار	ادامه فعالیت‌ها و کارکردهای گذشته	گسیخته شدن شکل عمومی و بافت بازار	دارای اهمیتی کمتر نسبت به گذشته، کالایی شدن و حذف تدریجی حافظه اجتماعی
خیابان	حذف تعامل اجتماعی؛ تمرکز بر نقش ترافیکی و کارکرد انتقال	عریض، مستقیم، بدون فضاهای مکث یا ارتباط پیاده، محصور شده با ساختمان‌های متنوع	عدم وجود سرزندگی و پویایی، تهی‌شدگی از کنش جمعی

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

شهر اسلامی، از ابتدای ظهور اسلام تاکنون، همواره یکی از بسترهای مهم بروز ارزش‌های اجتماعی، عبادی و فرهنگی بوده است. در ایران، این تأثیرگذاری از قرون اولیه هجری آغاز و در طی دوره‌های تاریخی مختلف ادامه یافته است. این پژوهش با هدف تحلیل تطورات فضاهای عمومی در چهار دوره پس از اسلام (صفویه، قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی تاکنون) تلاش کرد تا میزان تطابق این فضاها با الگوی فضای عمومی مطلوب در اندیشه اسلامی را ارزیابی کند. در راستای پاسخ به سؤال پژوهش که در رابطه با فضاهای عمومی مطلوب از منظر اسلام است، چنین به دست آمد که در اسلام، فضاهای عمومی مطلوب فضاهایی‌اند که دسترسی برابر، کارکردهای اجتماعی و مردمی، قابلیت حضور و تعامل و تعلق جمعی را برای تمامی شهروندان فراهم کنند. یافته‌های پژوهش نشان داد که دوره صفویه، به دلیل ایجاد فضاهایی مانند چهارباغ، میدان نقش جهان و توسعه میدان آیینی، بیشترین تطابق را با مؤلفه‌های فضای عمومی اسلامی داشته است. در مقابل، در دوره پهلوی، با رشد الگوهای مدرنیستی و اولویت‌دادن به ترافیک و زیبایی‌شناسی غربی، فاصله معناداری با این مؤلفه‌ها شکل گرفت. دوره قاجار نیز نوعی تداوم سنت صفوی با برخی نشانه‌های تغییر بود و در دوره معاصر (پس از انقلاب اسلامی)، اگرچه شعارهای انقلاب اسلامی ظرفیت‌های بازگشت به الگوی اسلامی را داشت، اما به دلیل ادامه ساختارهای قبلی و برخی چالش‌های مدیریتی و کالبدی، این تطابق به‌طور کامل محقق نشد. از مهم‌ترین چالش‌های فضاهای عمومی کنونی می‌توان به تجاری‌شدن فضاها، کاهش نقش اجتماعی میدان و خیابان، تضعیف پیوندهای فرهنگی در بازار و انتقال آیین‌ها به فضاهای بسته و نیمه‌خصوصی اشاره کرد. در عین حال، حضور ظرفیت‌هایی همچون مساجد، تکیه‌ها، مصلی‌ها و مناسبت‌های دینی، نشان می‌دهد که امکان تقویت الگوی اسلامی-ایرانی فضا همچنان وجود دارد؛ بنابراین، فضاهای شهری امروز ایران برای نزدیک‌تر شدن به الگوی اصیل فضای عمومی اسلامی و پاسخ‌گویی به نیازهای نوین شهروندان، نیازمند تحولی هدمند، متوازن و چندبعدی هستند. این تحول باید در سه سطح کالبدی، عملکردی و معنایی به‌صورت هم‌افزا و نظام‌مند دنبال شود:

۱- در بعد کالبدی: طراحی فضاهای عمومی باید با تأکید بر مقیاس انسانی، دعوت به توقف و تعامل چهره‌به‌چهره انجام گیرد. خیابان‌ها، میادین، فضاهای باز شهری و پیاده‌راه‌ها نباید صرفاً گذرگاه خودرو یا فضای خنثی باشند، بلکه باید به محیط‌هایی تبدیل شوند که امکان مکث،

مشارکت، برگزاری مراسم و تعامل اجتماعی در آن فراهم باشد. این مهم مستلزم بازنگری در ضوابط طراحی خیابان‌ها و میدانی، اولویت‌دادن به طراحی مشارکتی با شهروندان و گنجاندن فضاهای قابل استفاده برای گروه‌های مختلف سنی، جنسی و اجتماعی است.

۲- در بعد عملکردی: فضاهای عمومی باید از کارکردهای صرف کالبدی یا تزئینی فاصله گرفته و بیشتر به فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی، آیینی، مذهبی و محلی مجهز شوند. این کار از طریق برنامه‌ریزی برای رویدادهای فرهنگی و مذهبی در میدان‌ها و پارک‌ها (مانند شب‌های فرهنگی، نمایش‌های سنتی، آیین‌های مذهبی محله‌محور)، تخصیص فضاهای عمومی برای تعامل محله‌ای (کتابخانه محله، چاپخانه فرهنگی، مراکز مشاوره اجتماعی) و تلفیق خدمات شهری با فضاهای عمومی (مانند کلاس‌های آموزشی، جشنواره‌های مردمی، بازارهای فصلی) قابل تحقق است.

۳- در بعد معنایی: بعد معنایی ناظر بر احیای حس تعلق، احترام به کرامت انسانی و تقویت پیوند شهروندان با فضاهای شهری است. فضاهای عمومی باید برای همه شهروندان صرف نظر از جنسیت، طبقه اجتماعی، قومیت یا اعتقادات، قابل دسترس، ایمن و برخوردار از شأن اجتماعی باشند. سیاست‌گذاران باید اصل برابری در استفاده از فضاهای مذهبی و شهری را در دستور کار قرار دهند، با پرهیز از اختصاصی‌سازی فضاهای، به همگانی‌سازی میدان‌ها، بوستان‌ها و مساجد کمک کنند و از طراحی‌هایی که تنها افشار خاص را جذب می‌کنند (مانند فضاهای لوکس یا تجاری‌شده) فاصله بگیرند.

بدون شک تحقق تحول در فضاهای عمومی شهری بدون مشارکت و تعامل میان نهادهای مختلف ممکن نخواهد بود. مدیریت شهری، به‌ویژه شهرداری‌ها، در خط مقدم این فرآیند قرار دارند و با بازنگری در طرح‌های توسعه شهری، به‌روزرسانی ضوابط طراحی و بازآفرینی فضاهای نیمه‌فعال می‌توانند نقش اساسی در بازگرداندن پویایی به فضاهای عمومی ایفا کنند. نهادهای فرهنگی و دینی نیز با بازخوانی نقش تاریخی مسجد، مصلی و حسینیه به‌عنوان فضاهای مشارکت‌محور، می‌توانند زمینه‌ساز بازتعریف معنای فضا در چارچوب جهان‌بینی اسلامی باشند. در این میان، طراحان و مشاوران شهری وظیفه دارند با درک شرایط بومی، تلفیقی سنجیده از اصول طراحی ایرانی-اسلامی و نیازهای معاصر را در پروژه‌ها لحاظ کنند. دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی نیز می‌توانند با تولید دانش بومی و تربیت نیروهای متخصص در حوزه شهرسازی انسان‌محور، این روند را پشتیبانی علمی کنند. در نهایت، سازمان‌های مردم‌نهاد و خود شهروندان باید به‌عنوان صاحبان اصلی فضا، در فرآیند تصمیم‌سازی و اجرا مشارکت واقعی داشته باشند تا فضاهای عمومی، نه صرفاً بر اساس نقشه‌های از بالا، بلکه با درک نیازهای از پایین شکل گیرند.

References:

- Abbasi, M. (1992). The history of Takayas and mourning rituals in Qom (Vol. 1 of the History of Qom). <https://noorlib.ir/book/info/137431/> [In Persian]
- Abbaszadeh, Sh., & Gohari, H. (2014). Meaning-oriented spaces and social squares in Islamic urbanism: The missing element (interactive spaces) in today's Iranian-Islamic metropolises. *Journal of Sustainable City*, 1(1), 164–191. <https://ensani.ir/file/download/article/20161023141644-10068-8.pdf> [In Persian]
- Ahari, Z. (2015). Identification of the secondary structure of Iranian cities during the Qajar era. *Honar-ha-ye Ziba: Architecture and Urban Planning*, 20(2), 23–34. <https://doi.org/10.22059/jfaup.2015.56715> [In Persian]
- Ameli, J. M. (2009). *Islamic city*. Mashhad: Cultural and Recreational Organization of Mashhad Municipality. https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=2592441&pageStatus=0&sortKeyValue1=&sortKeyValue2= [In Persian]
- Atashinbar, M., & Motadayen, H. (2018). The decline of the spiritual dimension of streets in Iran (from ancient times to the present). *Bagh-e Nazar*, 15(67), 71–80. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.80615> [In Persian]
- Babaie, S. (2008). *Isfahan and Its Palaces: Statecraft, Shi'ism and the Architecture of Conviviality in Early Modern Iran*. Edinburgh University Press
- Bani Masoud, A. (2009). *Contemporary Iranian architecture: Between tradition and modernity*. Tehran: Honar Memari Gharne. <https://www.gisoom.com/book/1637265/> [In Persian]
- Benacer, H., Golkar, K., & Aouissi, B. K. (2022). Public spaces as a palimpsest of city layers: The case of Baharestan Square in Tehran (Iran). *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic SASA*, 72(3), 341–353. <https://doi.org/10.2298/IJGI2203341B>
- Careri, G. (1969). Careri's travelogue (Trans. A. Nakhjavani & A. Karang). *Tabriz: East Azerbaijan Department of Culture and Arts*. <https://noorlib.ir/book/info/3238/%D8%B3%D9%81%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%DA%A9%D8%A7%D8%B1%D8%B1%DB%8C> [In Persian]
- Carmona, M. (2022). *Public Places Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*. Routledge. <https://www.routledge.com/Public-Places-Urban-Spaces-The-Dimensions-of-Urban-Design/Carmona/p/book/9781138067783?srsId=AfmBOoqM0RvDadV4d3Rub5QzKcrmpyW1ZMv10u9aINTsyzRcDiTDM0Vv>

- Chardin, J. (1995). *Safarneme- ye Chardin* [Travels of Chardin]. Volume IV. Translated to Persian by Eghbal Yaghmayi. Tehran: Toos.3. <https://www.gisoom.com/book/11040916/>
- Della Valle, P. (1969). *Safarneme- ye Pietro Della Valle* [Travels of Pietro Della valle]. Translated by Shoaedin Shafa. Tehran: Bongah. <https://www.iranketab.ir/book/59653-the-travels-of-pietro-della-valle> **[In Persian]**
- Duderija, A., & Rane, H. (2019). *Islam and Muslims in the West: Major Issues and Debates*. Palgrave Macmillan. DOI:10.1007/978-3-319-92510-3
- Ghavimi, A. M., Haghighat Nayini, G., Gharayi Fathabadi, F., & Habibi, M. (2019). A Comparative study of the constituent factors of publicness in urban spaces in Iranian Islamic and Western cities. *Islamic Civilization History Research Journal* (Articles and Reviews), 52(2), 257–288. <https://sid.ir/paper/381694/fa> **[In Persian]**
- Ghodrati, F., & Moghimi, L. (2015). Reviving the social role of the Sabze Meydan in the historical context of Tehran. *Haft Shahr*, 47(4). <https://civilica.com/doc/413718/> **[In Persian]**
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press. <https://mitpress.mit.edu/9780262581080/the-structural-transformation-of-the-public-sphere/>
- Habibi, S. M. (1999). *From Shar to Shahr*. Tehran: University of Tehran. https://press.ut.ac.ir/book_1101/ **[In Persian]**
- Haghighi Boroujeni, S., & Rahrovi Poudeh, S. (2020). Metamorphosis in Iranian collective space until the end of the Safavid era. *Research Journal of the History of Islamic Civilization*, 53(2), 367–398. [10.22059/jhic.2021.307406.654165](https://doi.org/10.22059/jhic.2021.307406.654165) **[In Persian]**
- Hakim, B. S. (2002). *Arab-Islamic cities: Principles of urban planning and architecture*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Organization for Printing and Publishing. <https://library.art.ac.ir/inventory/405/15601.htm>
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. Verso. <https://www.versobooks.com/eng/products/2236-rebel-cities?srltid=AfmBOoqzVRl6arwuJKdHwtYDq21cY5W-Dwka9iT07qB16dVM96byzcL4>
- Hosseinzadeh Formi, M., & Mo'tamedi, Z. (2011). A reflection on the bazaar: A study of changes in the bazaar during the first decade after the Islamic Revolution. *Islamic Revolution Studies*, 8(26), 169–198. <https://sid.ir/paper/126732/fa> **[In Persian]**
- Janbollahi Firoozabadi, M. S. (1987). The influence of religious sites on urban fabric. In *Anthropology Papers Collection*. 3, 1–29. Tehran: Anthropology Center of the Cultural Heritage Organization of Iran. https://journal.richt.ir/index.php?slc_lang=fa&sid=4 **[In Persian]**
- Kamali, M. (2002). *Civil society, state, and modernization in Iran* (Trans. K. Pouladi). Tehran: Center for the Revival of Islam and Iran. <https://st.pooyeshfekri.com/books/book13.pdf> **[In Persian]**
- Kampfer A. (1982). *Safarneme- ye Kampfer* [Travels of Kampfer]. Translated by Keykavoos Jahandari. Tehran: Kharazmi. <https://www.iranketab.ir/book/89070-%E2%80%AD%E2%80%8Eam-hofe-des-persischen-grosskonigs> **[In Persian]**
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Blackwell. https://monoskop.org/images/7/75/Lefebvre_Henri_The_Production_of_Space.pdf
- Madanipour, A. (2020). Public Space: Notes on Why It Matters. *Urban Design International*, 25(1), 1–3. <https://ideas.repec.org/a/taf/cjudxx/v29y2024i6p755-756.html>
- Mashhadizadeh Dehaghani, N. (1998). *An analysis of the characteristics of urban planning in Iran* (2nd ed.). Tehran: Iran University of Science and Technology Press. <https://agahbookshop.com> **[In Persian]**
- Masoudi Nejad, R. (2021). *The Rite of Urban Passage: The Spatial Ritualization of Iranian Muharram Processions*. Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781785339769>
- Mirmozafari, H., & Abdollahzadeh Taraf, A. (2018). Revisiting the urban design principles of squares formed during the First Pahlavi period. *Bagh-e Nazar Monthly*, 15(61), 25–38. [10.22034/bagh.2018.63861](https://doi.org/10.22034/bagh.2018.63861) **[In Persian]**
- Mitchell, D. (2003). *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. Guilford Press. <https://erikafontanez.com/wp-content/uploads/2017/09/mitchell-the-right-to-the-city.pdf>
- Motavali, S., Sadroddin, & Sheikh Azami, A. (2013). The evolution of traditional urban spaces in Iranian- Islamic cities: From pre-modernism to postmodernism. *Iranian-Islamic City Studies*, (14), 51–62. <https://sid.ir/paper/177395/fa> **[In Persian]**
- Motavalli, S., & Sheikh Azami, A. (2013). The transformation of traditional urban spaces in Iranian-Islamic cities: From pre-modernism to postmodernism. *Iranian-Islamic City Studies*, (14), 51–62. <https://sid.ir/paper/177395/fa> **[In Persian]**
- Naghi Zadeh, M. (2008). *Islamic city and architecture*. Tehran: Mani Publishing. <https://www.gisoom.com/book/1583873> **[In Persian]**
- Naghi Zadeh, M. (2015). Pattern, foundations, pillars, attributes, and principles of the Islamic city. *Firuzeh-e-Islam: Journal of Islamic Architecture and Urbanism Research*, 1(1), 63–80. [10.29252/ciauj.1.1.63](https://doi.org/10.29252/ciauj.1.1.63) **[In Persian]**
- Nari Qomi, M. (2016). Physical patterns of Hosseinieh: Origins and developments. *Iranian Architecture Studies*, 9, 25–45. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111757_7f8bdc3f05aae1e2c6bfeed04dcfac0.pdf
- Nasr, S. H. (1987). *Islamic Science: An Illustrated Study*. World Wisdom. <https://www.amazon.com/Islamic-Science-Seyyed-Hossein-Nasr/dp/1567443125>
- Olearius, Adam .1984. *Travelogue of Adam Olearius*, Ebtakar Publishing and Cultural Organization, Tehran - Iran. <https://noorlib.ir/book/info/10867/> **[In Persian]**
- Pakzad, J. (2016). *The history of city and urbanization in Iran* (Qajar and Pahlavi periods). Tehran: Armanshahr. <https://www.gisoom.com/book/11251988> **[In Persian]**

- Radwan, A. H. (2021). The Mosque as a Public Space in the Islamic City: An Analytical Study of Architectural & Urban Design of Contemporary Examples. *Journal of Architecture, Arts and Humanistic Science*, 6(30), 1–15. doi: [10.21608/mjaf.2020.35199.1712](https://doi.org/10.21608/mjaf.2020.35199.1712)
- Rahnamaei, M. T., & Shah Hosseini, P. (2007). The process of formation and growth of Iranian cities. *Political-Economic Information Journal*, (337), 220–231. <http://noo.rs/IgeUY/> [In Persian]
- Salehi, M., Taheri, S., & Shabani, A. (2023). Regenerating historical districts through tactical urbanism: A case study of Sarpol neighborhood in Isfahan Province, Iran. *ResearchGate*. <https://www.researchgate.net/publication/375200224>
- Samadi, A., & Saket Hasanlouei, M. (2025). Assessing the drivers of place attachment and their impact on the quality of urban life: A prospective study in the historical area of Urmia city. *Journal of Geography and Regional Future Studies*, 2(4), 100–114. [10.30466/grfs.2025.55821.1077](https://doi.org/10.30466/grfs.2025.55821.1077) [In Persian]
- Shahbazi Shiran, H. (2015). Urban space configuration during the Qajar era. Paper presented at the National Conference on Indigenous Architecture and Urbanism of Iran. <https://civilica.com/doc/545010/> [In Persian]
- Soja, E. W. (2019). *My Los Angeles: From Urban Restructuring to Regional Urbanization*. University of California Press. <https://www.amazon.com/My-Los-Angeles-Restructuring-Urbanization/dp/0520281748>
- Soltanzadeh, H. (2010). *The Structure of Iranian Historical Cities*. Tehran: Iran Urban Planning Publishing [In Persian]
- Stanek, L. (2020). *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*. Princeton University Press. DOI:10.15201/hungeobull.71.1.7
- Tonekaboni, B., Shahabian, P., & Modiri, A. (2017). A study and analysis of socio-cultural changes and transformations in today's urban public spaces of Tehran. *Journal of Cultural Sociology Studies*, 8(4), 133–158. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1412366/> [In Persian]
- Van Oostrum, M. (2023). Retrofitting Public Space: Pathways for Adding Public Spaces in Existing Urban Fabric. *The Journal of Public Space*, 8(2), 87–110. <https://doi.org/10.32891/jps.v8i2.1773>
- Zamani, A., & Besharatifar, S. (2025). An analysis of future strategies influencing the development of industrial cities in Iran (Case Study: Bandar Mahshahr City). *Journal of Geography and Regional Future Studies*, 3(3), 62– 79. [10.30466/grfs.2025.56271.1132](https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56271.1132) [In Persian]

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی